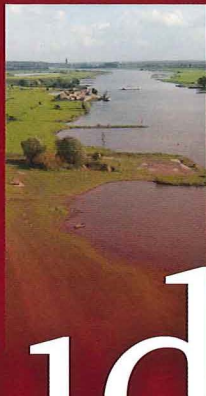
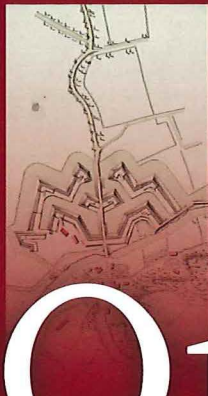

Cultuur-
historisch
tijdschrift
voor
Rhenen,
Achterberg
en Elst

Oud Rhenen

DICK VAN LAAR

BOUWKUNDIG ONTWERP - EN TEKENBUREAU B.V.

Wij verzorgen complete aanvragen ten behoeve van:

nieuwbouw, verbouw, restauratie, renovatie,
milieuvergunning, vergunning brandveilig gebruik;
indien gewenst met bodemonderzoek, bestek en toezicht
tijdens de bouw en onafhankelijk bouwkundige advisering

Elsterstraatweg 83, 3922 GE Elst (Utr)
tel: 0318- 47 25 22, fax: 0318 - 47 22 16
info@botdickvanlaarbv.nl www.botdickvanlaarbv.nl

Tapijt!

dat voel je, dat beleef je.

endless cunera

www.cunera.nl

tel. (0317) 619 001

Het vertrouwde adres voor uw:

- * **receptgeneesmiddelen**
- * **anticonceptie**
- * **vrij verkrijgbare geneesmiddelen**

APOTHEEK DEYS

**Nieuwe Veenendaalseweg 47
3911 ME Rhenen**

Tel.: 0317 - 612 481 - Fax: 0317-617285

E: info@apotheekdeys.nl

W: www.apotheekdeys.nl

SMITS

SPECIALITEITEN

Herenstraat 16

3911 JE Rhenen

0317 · 615 563

info@smitsspecialiteiten.nl

Inhoud

2	Lodewijk van Leefdael en de kleurrijke Cunera-aflaat van 1475
12	Militaire beplantingen op het hoornwerk
18	De weidsheid van het landschap rond Elst en Rhenen
20	Rhenen en de Provinciekaart van 1850
24	‘De Rijn bij Rhenen’
26	De Rijn als grens tussen Gelderland en Utrecht
34	Aan de voet van de Cuneratoren
36	Historische brandweerauto uit Rhenen gepresenteerd aan publiek
40	Twee gezichten op Rhenen van Hercules Segers
42	Beeldverhaal van Ouwehands Dierenpark
17	Kaartenspecial
33 46	Nieuws
48	Colofon

JUST M. VLAK

Lodewijk van Leefdael en de kleurrijke Cunera-aflaat van 1475

Bezegeld door achttien kardinalen

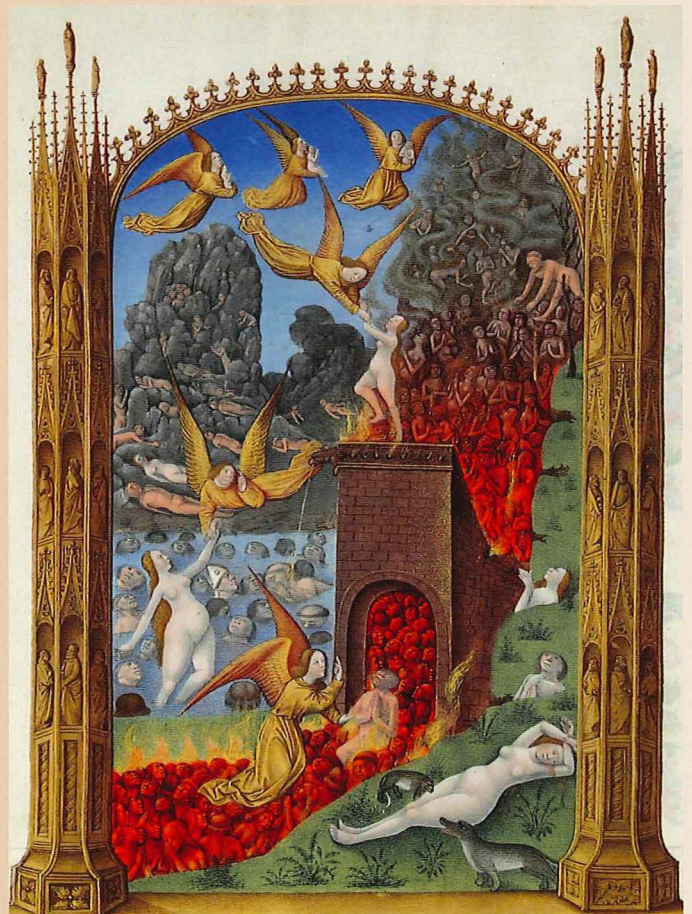
De restauraties van Cunerakerk en -toren in Rhenen zijn kortgeleden afgerond. Al in het midden van de vijftiende eeuw moet deze imposante kerk indruk hebben gemaakt op een steeds groter wordende stroom pelgrims. Na uitbreiding van de kerk werd besloten een nieuwe toren te bouwen die Rhenen als pelgrimsoord nog meer allure moest geven. De middelen om dit mogelijk te maken werden vooral verkregen via giften van pelgrims en het verkopen van aflaten.

Kwijtschelding van zonden

Een verkregen aflaat (*indulgentia* of pardoen) gaf de zondige mens kwijtschelding van zonden en korting op het verblijf in het vagevuur (*purgatorium*), mits er ook sprake was van oprecht berouw van de zondaar en vergiffenis door de biechtvader. Aangezien de zondaar de duur van het verblijf in het vagevuur niet wist, was het maar beter zoveel mogelijk aflaten te hebben. De Cunerakerk en de bisschop van Utrecht verdeelden de inkomsten van de uitgegeven aflaten. Met deze extra middelen kon er driftig worden verbouwd en verfraaid. Op deze wijze kwamen de contouren van de huidige hallenkerk met beeldbepalende toren tot stand.

De Reformatie heeft naast een 'beeldenstorm', waarvoor Rhenen overigens gespaard is gebleven, in Nederland ook een 'archievenstorm' tot gevolg gehad. Veel documenten over de vroege kerkelijke geschiedenis, ook die van Rhenen, zijn vernietigd. Voor Rhenen komt daar nog bij dat door de stadsbrand van 1400 veel historische documenten, onder andere mogelijk de stadsbrief van Rhenen uit 1258, verloren zijn gegaan. Vandaar dat het heel bijzonder is dat er, naast de oprichtingsakte van het Cuneragilde uit 1392, twee belangrijke documenten (*charters*) zijn overgeleverd die inzicht geven in de geschiedenis van de Cunerakerk, in het bijzonder de Cuneraverering. Zij hebben betrekking op het geestelijk leven in de tijd vóór de Reformatie en betreffen twee aflaten, waarvan in deze bijdrage de Cunera-aflaat van 1475 besproken wordt.

↓ Pas na een loutering in het vagevuur zullen engelen je verder leiden naar de hemel. Met het verwerven van een aflaat werden zonden je kwijtgescholden met een korter verblijf in het vagevuur als resultaat. Voorwaarde was wel dat de zondaar oprecht berouw toonde en door een biechtvader vergiffenis was geschonken.

Aflaten

De oorsprong van de aflaat ligt in de elfde eeuw, de tijd van de kruistochten. Kruisvaarders werden door de paus beloond met een volle aflaat, volledige kwijtschelding van zonden. Langzamerhand werd een dergelijke beloning ook in het vooruitzicht gesteld aan gelovigen die geld verzamelden voor kruistochten, en uiteindelijk aan gewone stervelingen die op deze wijze hun vermeend verblijf in het vagevuur, tegen betaling, konden bekorten. Volgens het katholieke geloof is het vagevuur de plaats waar zielen van gestorvenen zich bevinden in afwachting van totale kwijtschelding van hun zonden waarna ze de hemel kunnen binnengaan. Na verloop van tijd mochten ook kardinalen, bisschoppen en abten aflaten afgeven. Was aanvankelijk een aflaat een persoonlijke zaak, gaandeweg konden ook verwanten en anderen, inclusief overledenen, begunstigde worden van een aflaat. Het bezit van aflaten werd dus – naast het ontvangen van schenkingen en legaten – voor een kerk van toenemend belang om blijvend inkomsten te genereren.

Aflaten waren niet altijd alleen maar voor kerken en heiligdommen of heilige oorlogen (zoals tegen de Turken), maar soms ook voor infrastructurele werken. Zo kon het gebeuren dat keizer Karel v (1500-1558) en de bisschop van Utrecht het op een akkoordje gooiden om de dijken te verhogen en versterken. Karel v was bij een van zijn eerste inspectiereizen door de Nederlanden namelijk tot de ontdekking gekomen dat er veel achterstallig onderhoud was, maar het ontbrak hem aan geld. Dus werd er door de Utrechtse bisschop een aflaat afgegeven en de inkomsten met Karel v gedeeld.

↑ Omstreeks 1520 werd de paus in deze spotprent 'den Roomschen hengelaar' genoemd. Geflankeerd door een bisschop en twee kardinalen houdt hij het gelovig volk aflaten voor. Luther protesteerde tegen deze vorm van inkomstenverwerving en stond daarmee aan de basis van de Reformatie.

In de vijftiende eeuw namen de aflaten een grote vlucht, niet alleen zeer tegen de zin van sommige theologen, zoals John Wycliffe (1330-1384), Jan Hus (1369-1415), Desiderius Erasmus (1466-1536) en Maarten Luther (1483-1546), maar ook van plaatselijke en regionale overheden, die hun inkomsten zagen dalen. Er ontstonden ook uitwassen, zoals aflaten voor zonden die nog moesten worden begaan en aflaten van tienduizend jaar. Soms was het kijken naar een aflaat al genoeg om voldaan te hebben aan de boetedoening. De boekdrukkunst hielp hierbij, omdat aflaten niet meer hoefden te worden gekalligrafeerd, maar in grote oplagen gedrukt konden worden, waarbij alleen maar naam, plaats en geboortedatum van de zondaar op het formulier hoefden te worden ingevuld. Dit was vooral Luther een doorn in het oog, omdat hij merkte dat gelovigen hun laatste geld besteedden aan aflaten. Hun zielenheil moest zeker gesteld worden.

Aflaten van de Cunerakerk

De Cunerakerk heeft vanaf het begin aflaten gehad. Willibrordus (658-739) zou in de zevende eeuw Rhenen hebben aangedaan vanwege de wonderen van de heilige Cunera en de plaatselijke kerk de eerste aflaat hebben verleend. Dat is erg onwaarschijnlijk omdat het concept van aflaat toen nog niet bestond. Ook bij de oprichting van het Cuneragilde in

← Het altaar met de relieken van de heilige Cunera stond prominent midden in de Cunerakerk. In de vijftiende eeuw was de kerk sterk vergroot om de toeloop van pelgrims aan te kunnen. Toen Lodewijk van Leefdael in 1475 de Cunera-aflaat verwierf was de kerk nog zonder toren, precies zoals hier op dit schilderij uit 1499 is afgebeeld.

1392 werd een aantal aflaten verleend door bisschoppen, maar verdere bewijzen, laat staan charters, ontbreken.¹ Uit de geschiedenis en archieven zijn ons twee originele intacte aflaten overgeleverd. De eerste is op 20 september 1451 afgegeven door kardinaal Nicolaas van Cusa (1401-1464), die als inspecteur van paus Nicolaas v op rondreis was in de Noordelijke Nederlanden en Duitsland, en was bedoeld voor de uitbreiding, verbouw en verfraaiing van de Cunerakerk en voor de aanschaf van misgewaden.² De tweede betreft een heel bijzondere aflaat uit 1475 die door een Rhenenaar, Lodewijk van Leefdael (circa 1430-1506), in Rome is opgehaald.³ Over deze aflaat gaat dit verhaal.

Lodewijk van Leefdael

In de zomer van 1475 werd Lodewijk van Leefdael door het Rhenense stadsbestuur en de pastoor van de Cunerakerk erop uitgestuurd om als afgevaardigde (*procurator*) in Rome een aflaat te gaan halen. In 1475, een Heilig of Jubeljaar, kon zelfs een jubileumaflaat worden verkregen van de paus. In 1300 werd de eerste uitgegeven door paus Bonifatius VIII (1235-1303) met de bedoeling dat eens in de 100 jaar te doen. Later werd dat elke 25 jaar. Rhenen kon een belangrijke aflaat goed gebruiken om extra pelgrims te trekken. Op bezoek in Rhenen brachten zij de middelen bij elkaar voor de verbouwing en verfraaiing van de kerk en de bouw van de toren.

Lodewijk van Leefdael was van Vlaamse komaf.⁴ Zijn familie kwam rond 1395 in bezit van de hofstede Laar, aan wat nu de Levendaalseweg is. Lodewijk was net als zijn vader, Denijs van Leefdael (circa 1395 - circa 1491), muntmeester van de bisschop van Utrecht met vestiging in Rhenen, opgegroeid als grootgrondbezitter en thuis in de financiële wereld van zijn tijd. Hij was zeer bemiddeld, want hij leende de bisschop van Utrecht regelmatig geld als die laatste weer eens krap bij kas zat. Lodewijk was ook stadsbestuurder van Rhenen en vertrouwd met de problematiek van de almaar toenemende aantallen pelgrims en de te kleine Cunerakerk. De middeleeuwse eenschepige kerk was weliswaar net uitgebreid, maar moest nodig worden verfraaid en van een toren worden voorzien. De aflaat van kardinaal Nicolaas van Cusa uit 1451 voldeed wel, maar er was behoefte om het grootser aan te pakken. Vandaar zijn reis naar Rome om een belangrijker aflaat te verwerven.

Rome

We weten niet hoe Lodewijk van Leefdael naar Rome is gereisd, maar waarschijnlijk is dat hij zich te paard met enkele bedienden via kerken en kloosters een weg heeft gezocht

naar de heilige stad. Misschien heeft de bisschop van Utrecht hem de weg gewezen of kwam hij onderweg gelijkgestemden tegen die ook naar Rome gingen. Geschat wordt dat hij er ongeveer zes weken over gedaan moet hebben om in Rome te komen. Op dat moment was Sixtus IV (1414-1486), van de Sixtijnse kapel, paus en bestond het college van kardinalen uit 27 prelaten, die overigens op dat moment niet allemaal tegelijkertijd in Rome verbleven. Lodewijk van Leefdael heeft zich waarschijnlijk de ogen uitgekeken. Rome zat midden in een overgangperiode met veel renaissancistische bouwactiviteit, maar ook met veel pracht, praal en overdaad. Hoe hierin een weg te vinden om te krijgen waarvoor hij gekomen was, een belangrijke aflaat voor de Cunerakerk?

We weten ook niet met welke opdracht Lodewijk van Leefdael naar Rome is gereisd. 1475 was een Heilig of Jubeljaar en bij die gelegenheid stelde de paus, zoals gebruikelijk, een jubileumaflaat beschikbaar, op basis waarvan een volle aflaat kon worden verkregen met vergeving van alle behalve doodzonden. Uit de verslagen van het bezoek van Nicolaas van Cusa aan Nederland in 1451 bleek hoe graag

↓ De aflaat die Lodewijk van Leefdael in 1475 verwierf was niet de eerste aflaat die pelgrims trok naar de Cunerakerk. Nicolaas van Cusa – hier met rode kardinaalshoed – verstrekte als gezant van de paus al in 1451 een aflaat aan de Cunerakerk. Bezoekers die op bepaalde feestdagen de H. Mis bijwoonden, wisten daarmee het verblijf in het vagevuur met honderd dagen te bekorten.

↑ Aan de noordzijde van de Laarsenberg bezat Lodewijk van Leefdael een huis dat in de vijftiende eeuw in handen van de familie Van Leefdael was gekomen. Het huis Leendaal – zoals deze buitenplaats ging heten – bestond uit een rechthoekig hoofdgebouw met een iets lagere aanbouw, zoals deze achttiende-eeuwse prent laat zien.

men een jubileumaflaat had. Deventer had kosten noch moeite gespaard om er een te krijgen, maar tevergeefs. Het is niet bekend of Lodewijk van Leefdael zo'n jubileumaflaat heeft proberen te verkrijgen. Hulshof veronderstelt dat een aflaat, bezegeld door veel kardinalen, meer indruk maakte op gelovigen dan een aflaat enkel bezegeld door de paus.⁵ Feit is dat Lodewijk van Leefdael er uiteindelijk in is geslaagd een 100-dagen-aflaat te verkrijgen die is bezegeld door maar liefst achttien kardinalen.

Vermoedelijk heeft Lodewijk van Leefdael zich eerst gewend tot de pauselijke kanselarij om te zien hoe een aflaat verkregen kon worden. Hij heeft zich vervolgens vervoegd bij de huizen van de kardinalen om (tegen betaling) hun

↓ In de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bevindt zich een gebedenboek uit de tijd dat Lodewijk van Leefdael naar Rome reisde. In dit manuscript uit omstreeks 1470 is de 'heilighe joncfrouwe ende martelaerster Kunera' in een miniatuur afgebeeld.

medewerking voor de aflat te krijgen. Vervolgens liet hij de aflat kalligraferen en verfraaien op de pauselijke kanselarij, waarna hij opnieuw de huizen van de kardinalen langsging om de aflat te laten bezegelen. Uit het feit dat in de datumformule van de aflattekst uitdrukkelijk staat dat deze aflat 'in onze gebruikelijke residenties', '*in domibus nostrarum solitarum residentiarum*', is bezegeld, is af te leiden dat dit inderdaad het geval is geweest. Zo zou het gegaan kunnen zijn. Het feit dat niet nog meer kardinalen deze aflat hebben gezegeld, kan betekenen dat sommige kardinalen op of rond 13 oktober 1475, de datum van afgifte van de aflat, niet in Rome waren of dat het budget van Lodewijk van Leefdael op was.

Lodewijk van Leefdael was niet de enige die naar Rome trok voor een aflat. Zo kennen we meerdere aflaten uit 1475, vooral uit Nederland, Duitsland en Oostenrijk, maar vermoedelijk zijn er nog veel meer geweest. Vele zichzelf respecterende kerken en kloosters stuurden er afgevaardigden op uit, maar zij hadden kennelijk minder te besteden dan Lodewijk van Leefdael. Hun aflaten zijn dan ook door veel minder kardinalen bezegeld. Uit Nederland kennen wij een soortgelijke aflat voor de Sint Pauluskerk te Gouda (26 mei 1475) en drie aflaten voor de Sint Walburgiskerk te Zutphen (20 oktober, 1 en 10 november 1475), maar met slechts enkele zegels. De Rhenense aflat is veruit de rijkst versierde en bevat de meeste zegelende kardinalen. Dat geldt ook ten opzichte van veel buitenlandse aflaten uit die tijd.

De aflat zelf

De Rhenense aflat uit 1475 bestaat uit een stuk perkament van 44,5 cm hoog en 81,0 cm breed en bevat de gekalligraferde tekst van de aflat in toenmalig vulgata of middeleeuws kerklatin. Een Latijnse transcriptie en een eerste Nederlandse vertaling zijn in dit verhaal opgenomen.⁶

⚡↑ 'Guillermus', titulair bisschop van Ostia, was de eerste van de achttien kardinalen die in de aanhef van de aflat werd genoemd. Als deken van het kardinalencollege speelde hij een belangrijke rol bij de pauskeuzes in die tijd. Deze Guillaume d'Estouteville overleed in 1483.

De inhoud verschilt niet veel met die van de aflat van 1451 van Nicolaas van Cusa en geeft aan dat er voor dit doel met sjablonetekst werd gewerkt. De belangrijkste bestemming van de aflatgelden was het herstellen van muren en gebouwen en de aanschaf van kerkelijke benodigdheden zoals boeken, kelken en lampen, die voor de eredienst noodzakelijk waren. De aflat was voor de duur van 100 dagen, voor al diegenen die bij het herstel, instandhouding en ondersteuning van de Cunerakerk de helpende hand boden. De aflaten golden op de dag van de Cuneravaart (12 juni), een week later (19 juni) en de zondag erna alsook op de dagen van de wijding van de kerk en het altaar. Interessant is dat de bouw van de toren als bestemming voor de gelden niet specifiek in de aflat wordt genoemd en op dat moment kennelijk (nog) geen prioriteit had. Het zou nog tot 1492 duren voordat met de daadwerkelijke bouw van de toren werd begonnen.

Ook zijn op de aflat de achttien aflatgevers met hun titelkerken vermeld. Dit alles in een volgorde in afnemende belangrijkheid. De belangrijkste is 'Guillermus Ostiensis', oftewel de Franse kardinaal Guillaume d'Estouteville (1403-1483), in 1475 deken van het kardinalencollege en titulair bisschop van Ostia. Hij was hoofdrolspeler in het politieke spel van pauskeuzes in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Een intrigerend thema getuige de film *The Conclave* uit 2006 over de pauskeuze (*consistorie*) van 1458 waarin ook deze Franse kardinaal figureert. Zijn eigenlijke bisschopszetel was in Rouen maar daar is hij maar een enkele

Aflaatoorkonde voor de Cunerakerk te Rhenen van 13 oktober 1475

Guillermus Ostiensis, Latinus Tusculanus, P[hilippus] Portuensis, Rodoricus Alb[anensis et] Angelus Penestrinus episcopi, Bartholomeus tituli Sancti Clementis, Oliverius tituli Sancti Eusebii, Marcus tituli Sancti Marci, Philippus tituli Sanctorum Petri et M[arcellini], Julianus tituli Sancti Petri ad Vincula, Stephanus tituli Sancti Adriani, Ausias tituli Sancti Vitalis, Johannes tituli Sancti Nerei et Archilei, Antonius tituli Sancti Viti et Johannes B[aptista tituli Sancte] Balbine presbyteri, Franciscus Sancte Marie Nove, Theodorus¹ Sancti Theodori et Johannes Sancti Angeli diaconi, miseratione divina sacrosancte Romane ecclesie cardinales universis et singulis chris[tifide]libus, presentes litteras inspecturis, salutem in Domino sempiternam.

Gloriosus Deus in sanctis suis, qui mundum inefabili illuminatione et claritate, pia vota fidelium, de ipsius clementissima maiesta[te]

spera]ntium, tunc precipue benigno favore prosequitur cum devota ipsorum humili[ta]s sanctorum precibus et meritis adiuvatur. Cupientes igitur ut [altar]e Sancte Cunere Virginis et eius corpus, quod in eo con[clusum] est, situm in parrochiali ecclesia dicte Sancte Cunere oppidi Rinensis, Traiectensis diocesis, congruis frequentetur honoribus, c[um] suis structuris et edificiis debite reparetur ac libris, [calici]bus, luminariis et aliis ornamentis ecclesiasticis divino cultui necessariis augmentetur, conservetur et manuteneatur,² fidelesque ipsi eo libentius devotionis causa confluent ad illud, et ad reparationem, conservationem et manutentionem huiusmodi manus promptius porrigant adiutrices, q[uo] ex hoc ibidem dono celestis gratie uberius conspexerint se reflectos, de omnipotentis Dei misericordia et Beatorum Petri et Pauli, Apostolorum eius, auctoritate confisi, omnibus et singulis chris-

tifidelibus utriusque sexus, vere penitentibus et confessis, qui dictum altare in Sancti Odulfi, dum portatur corpus prefate Sancte Cunere, et Octava Sancti Odolfi, die dominice infra dictam Octavam necnon dedicationum ecclesie et altaris predictarum festi[vitati]bus et diebus a primis vesperis usque ad secundas vespervas inclusive devote visitaverint annuatim et ad premissa manus ut prefertur porrexerint adiutrices, nos cardinales prefati et quilibet nostrum per se pro singulis festivitibus et diebus huiusmodi, quibus id fecerint, centum dies de iniunctis eis penitentiis misericorditer in Domino relaxamus, presentibus perpetuis futuris temporibus duraturis.

In quorum omnium et singulorum fidem et testimonium premissorum, ad humilem supplicationem dilecti nobis in Christo Ludovici de Leefdael, oppidani dicti oppidi R[in]e[n]s[is,] presentes litteras fieri nostrorumque solitorum sigillorum iussimus et fecimus appensione communi.

Datum Rome in domibus n[os]trarum solitarum residentiarum, sub anno a Nativitate Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo quinto, die vero decima tertia mensis octobris, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Sixti divina providentia pape quarti anno quinto.

Vertaling:

Guillermus, bisschop van Ostia, Latinus, bisschop van Tusculum,³ Philippus, bisschop van Portus,⁴ Rodoricus, bisschop van Albanum,⁵ en Angelus, bisschop van Praeneste,⁶ Bartholomeus, priester van de titelkerk van Sint-Clemens, Oliverius, priester van de titelkerk van Sint-Eusebius, Marcus, priester van de titelkerk van Sint-Marcus, Philippus, priester van de titelkerk van Sint-Petrus en Marcellinus, Julianus, priester van de titelkerk van Sint-Petrus Banden, Stephanus, priester van de titelkerk van Sint-Adrianus, Ausias, priester van de titelkerk van Sint-Vitalis, Johannes, priester van de titelkerk van Sint-Nereus en Archileus, Antonius, priester van de titelkerk van Sint-Vitus, en Johannes B[aptista], priester van de titelkerk van Sint-Balbina, Franciscus, diaken van Sint-Maria Nova,⁷ Theodorus, diaken van Sint-Theodorus, en Johannes, diaken van Sint-Angelus, door de goddelijke barmhartigheid kardinalen van de Heilige Roomse Kerk, [wensen] de gezamenlijke en afzonderlijke gelovigen in Christus die de onderhavige oorkonde zullen inzien, eeuwig heil in de Heer.

God, die zijn glorie toont in zijn heiligen, die de wereld verlicht met onuitsprekelijke helderheid, verhoort de vrome gebeden van de gelovigen die hun hoop vestigen op zijn allerzachtmoedigste majesteit vooral dán met welwillende goedgunstigheid, wanneer hun vrome deemoed wordt ondersteund door de voorspraak en de verdiensten van heiligen. Daar wij nu begeren dat het altaar van de heilige maagd Cunera en haar lichaam, dat daarin is ingesloten, gelegen in de parochiekerk van de gezegde Sint-Cunera, in de stad Rhenen, in het bisdom Utrecht, onder passende eerbewijzen dikwijls wordt bezocht, met zijn muurwerken en gebouwen naar behoren wordt hersteld en met boeken, kelken, lampen en andere kerkelijke benodigdheden, voor de eredienst noodzakelijk, wordt vermeerderd, in stand gehouden en ondersteund en [aangezien wij verlangen] dat de gelovigen zelf met des te meer graagte uit vroomheid samenstromen

naar dat [altaar] en voor dergelijk herstel, instandhouding en ondersteuning des te eerder de helpende hand [zullen] bieden naarmate ze hierdoor zullen hebben ingezien dat ze op die plaats door een hemelse genadegift rijkelijker zijn gesterkt, verlenen wij, kardinalen voornoemd, en ieder van ons voor zich, ons verlatende op de barmhartigheid van de almachtige God en het gezag van zijn apostelen de heilige Petrus en Paulus, barmhartig in de Heer aan alle gelovige Christenen en aan ieder afzonderlijk, van beiderlei geslacht, honderd dagen kwijtschelding van de hun opgelegde boetedoeningen – hoewel de bestaande ononderbroken in toekomstige tijden zullen voortduren – wanneer ze waarlijk boete doen en hebben gebiecht, die het genoemde altaar in vrome stemming zullen hebben bezocht op Sint-Odulfus wanneer jaarlijks het lichaam van de voornoemde Sint-Cunera wordt omgedragen, op de Octaaf van Sint-Odulfus, op de zondag na de genoemde Octaaf en tevens bij de feestelijkheden op de dagen van de wijding van kerk en altaar voornoemd voor elke van deze feestdagen waarop ze dat hebben volbracht [gerekend] van de vespers van de vorige dag tot en met de vespers van de feestdag zelf, en [ook geldt de kwijtschelding degenen die] tot de voorgaande doelen zoals vermeld de helpende hand hebben geboden.

Als bewijs en getuigenis van al het voornoemde en zijn onderdelen hebben wij op nederig verzoek van onze beminde [zoon] in Christus Ludovicus van Leefdael, burger van genoemde stad Rhenen, opdracht gegeven om deze oorkonde op te stellen en haar door aanhechting van onze gewone zegels doen bekrachtigen.

Gegeven in Rome, in onze gebruikelijke residenties in het jaar des Heren veertienhonderdvijfenzeventig, op de dertiende dag van oktober, in het vijfde jaar van het pontificaat van onze allerheiligste vader en heer in Christus, heer Sixtus de Vierde, door goddelijke voorzienigheid paus.

Verantwoording

De tekst is qua interpunctie en gebruik van hoofdletters ten behoeve van de moderne lezer geharmoniseerd. Onleesbare gedeelten zijn tussen vierkante haken geplaatst en zo goed mogelijk naar analogie van bekende teksten opgelost. In de Nederlandse vertaling duiden vierkante haken op ingevoegde woorden, die nodig waren om een syntactisch correcte zin te vormen.

Noten

- 1 Aldus het handschrift
- 2 Handschrift: manutrneatur
- 3 Thans Frascati
- 4 Thans Porto, aan de Tibermonding
- 5 Thans Albano Laziale
- 6 Thans Palestrina
- 7 Thans Santa Francesca Romana

keer geweest. Zo ging het vaak met hoge prelaten die de dagelijkse leiding in hun bisdom overlieten aan zogeheten wijbisschoppen.

De aflaat is verlichtigd en verfraaid met kleurige bloemranken en een mooie, kleurrijke miniatuur van de heilige Cunera, met wurgdoek. Op de binnenzijde van de pliek of omslag prijkt de naam van 'H. Brunus', onder wiens leiding de aflaat waarschijnlijk op de pauselijke kanselarij is vervaardigd. Onderaan de aflaat zitten nog negen zegels (of delen daarvan) van roodgemaakte bijenwas. Ook de restanten van de touwtjes, waaraan de negen ontbrekende zegels hebben gezeten, zijn nog te zien. Het vijfde, zesde en negende zegel zijn van hoge kwaliteit en men kan er eenvoudig de naam van de zegelaar op aantreffen. Zo is het vijfde zegel van de Spanjaard Oliviero Carafa (1430-1511), aartsbischop van Napels, maar beter bekend als pauselijk diplomaat, militair strateeg en groot kunstliefhebber.

Onder de prelaten waren vijf kardinaal-bisschoppen, negen kardinaal-priesters en vier kardinaal-diakens. Dit was en is nog steeds het rangenstelsel binnen het kardinalencollege. Dit college kwam overigens alleen bijeen als er een paus moest worden gekozen. Voor de rest vervulden de kardinalen hun functie in grote zelfstandigheid. Sommige kardinalen komen we later in de geschiedenis nog tegen, zoals de Spaanse kardinaal Borgia (*Rodoricus albanensis*) (1431-1503). Hij zou de latere paus Alexander VI (1492-1503) en bouwheer van de Sint Pieter in Rome worden. Hij werd in 1456 al op 25-jarige leeftijd kardinaal en is bekend van zijn vele amoureuze escapades en de zeven kinderen die hij kreeg, waaronder Lucretia Borgia. *De Borgia's* is als tv-serie op zijn leven en dat van zijn familie gebaseerd. Ook vinden

wij het zegel van kardinaal Giovanni Baptista Cibo, de latere Paus Innocentius VIII (1484-1492). Tenslotte komen wij de roemruchte kardinaal Giuliano della Rovere (1443-1513), de later paus Julius II (1503-1513) tegen, bijgenaamd de Verschrikkelijke. Kortom, een indrukwekkende lijst.

Rhenen en de aflaat

Bijzonder, en van essentiële betekenis voor de herkomst van deze aflaat, is de uitdrukkelijke vermelding van Lodewijk van Leefdael (*Ludovici de Leefdael*) uit Rhenen (*oppidi Rinen-sis*) als aflaatzoeker. Zoiets komt in andere aflaten, althans die mij onder ogen zijn geweest, niet voor. Het zou zomaar kunnen zijn, dat Lodewijk van Leefdael, als zeer welgesteld man, de aflaat uit eigen zak heeft betaald, en er prijs op stelde als weldoener persoonlijk in de aflaat te worden vermeld. Dit verklaart misschien waarom er geen rekening en verantwoording van de kosten wordt afgelegd aan de binnenzijde van de pliek van de aflaat, zoals te doen gebruikelijk. Ook de vermelding van Rhenen als pelgrimsplaats van de heilige Cunera (*situm in parrochiali ecclesia dicte Sancte Cunere*) laat geen twijfel bestaan dat het hier gaat om een originele aflaat, die door Lodewijk van Leefdael in 1475 uit Rome is gehaald. De annalen vermelden niet wanneer hij met zijn 'trofee' in Rhenen is teruggekeerd, maar het kan niet anders dan dat dat met veel klaroengeschal en feestelijkheden gepaard is gegaan. Immers, een dergelijke rijkversierde aflaat verzekerde grotere toekomstige inkomsten, onder andere voor de bouw van de toren na 1492. Door zijn inspanning de verering van Cunera te stimuleren kon Lodewijk ook zelf rekenen op een beloning in het hiernamaals.

← Kardinaal Rodoricus Albanensis was een van de achttien kardinalen die de aflaat voor de Cunerakerk bezegelden. Als telg uit de familie Borgia zou hij de latere paus Alexander VI en bouwheer van de Sint Pieter in Rome worden.

→ Ook kardinaal Oliviero Carafa zegelde de aflaat. Naast aartsbischop van Napels was hij pauselijk diplomaat, militair strateeg en kunstverzamelaar.

De aflaat na 1475

Over de wederwaardigheden van de aflaat van 1475 tot onze tijd is weinig bekend. Dit in tegenstelling tot de aflaat van 1451 van Nicolaas van Cusa, die altijd aanwezig lijkt te zijn geweest in het archief van de gemeente Rhenen. Immers, Haakman kende alleen deze aflaat en niet de veel mooiere uit 1475.⁷ Wellicht is de aflaat van 1475 samen met de resterende relieken van Cunera rond 1600 door een van de laatste prelaten van de Cunerakerk, de fanatieke Johannes Ludolphi die een vicarie in de Cunerakerk had en verantwoordelijk was voor de relieken, meegenomen naar Vleuten. Bij een latere inventarisatie van de reliekenkist wordt echter geen melding gemaakt van een aflaatbrief van 1475. Dus hier loopt het spoor dood. Er is geen enkel ander belangrijk document van de Cunerakerk, behoudens de oprichtingsakte van het Cuneragilde van 1392, dat de 'archievenstorm' van de Reformatie heeft overleefd.

↑ Miniatuur van de heilige Cunera met wurgdoek als 'vulling' van de letter G, waarmee de aflaat begonnen wordt.

“De Rhenense aflaat uit 1475 is veruit de rijkst versierde en bevat de meeste zegelende kardinalen. Dat geldt ook ten opzichte van veel buitenlandse aflaten uit die tijd”

Dan breekt een periode aan van circa 250 jaar, waarin de aflaat 'verdwenen' lijkt. De aflaat duikt weer op wanneer de Utrechtse archivaris mr. S. Muller Fz. deze in 1889 koopt uit de nalatenschap van de Engelse collectioneur en 'vellomaniak' sir Thomas Phillipps (1792-1872). Hij was de grootste verzamelaar van middeleeuwse handschriften en boeken in de negentiende eeuw en zou het gekocht kunnen hebben tijdens zijn bezoek aan de Nederlanden tussen 1820 en 1825. Sinds de aankoop in 1889 is de aflaat aanwezig in het Utrechts Archief.

De Rhenense aflaat van 1475 is een van de mooiste, zo niet de mooiste en zeker de meest interessante van de Noordelijke Nederlanden. Het bezit van deze aflaat en de opbrengsten die daaruit voortvloeiden zijn van doorslaggevende betekenis geweest voor vergroting en verfraaiing van de kerk, en de bouw van de Cuneratoren, die tot op de dag van vandaag beeldbepalend is voor Rhenen. Ook de totstandkoming van de aflaat zelf en de betrokkenheid en inzet van een enkel individu, Lodewijk van Leefdael, geven een extra dimensie aan dit document. De aflaat van 1475 is een tastbare getuige uit de nauwelijks gedocumenteerde, maar zeer belangrijke periode waarin de huidige Cunerakerk en -toren werden gebouwd.

Verantwoording

Noten

- 1 Dank aan Ad de Jong voor zijn waardevolle suggesties bij een eerdere versie van deze bijdrage; zie ook Jong (2008)
- 2 Vlak (2017)
- 3 De aflaat uit 1475 wordt bewaard in Het Utrechts Archief, Archief 657-2: Verzameling handschriften, nieuwe signaturen, nr 60
- 4 Dael (1992)
- 5 Hulshof (1913)
- 6 Speciale dank gaat uit naar J.P. Vredenberg die de verbetering van de transcriptie en de moderne vertaling van deze aflaat verzorgde, zoals opgenomen op pagina 8-9
- 7 Haakman (1847)

Literatuur

- Dael, Ph.J. van (1992), 'Van Leefdael. De geschiedenis van de familie en het huis', in: *Oud Rhenen* 11, nr 1, 3-52
- Haakman, G.C. (1847), *Rhenen en omstreken*, Amersfoort
- Hulshof, A. (1913), 'De legende van Sinte Kunera', in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, nieuwe serie 10, 7-17
- Jong, A.J. de (2008), 'Het Sint Cuneragilde en andere memories. Sociaal-religieuze gilden in Rhenen', in: L. Bultje-van Dillen e.a. (red.), *Geschiedenis van Rhenen*, Utrecht, 142-151 en 555-556
- Vlak, J.M. (2017), 'Een 100-dagen-aflaat voor de

Cunerakerk. Verstrekt door kardinaal Nicolaas van Cusa in 1451', in: W.H. Strous (red.), *Reformatie in Rhenen*, Rhenen, 9-20

Over de auteur

Just Vlak publiceert sinds 2008 over uiteenlopende onderwerpen uit de geschiedenis van Rhenen.

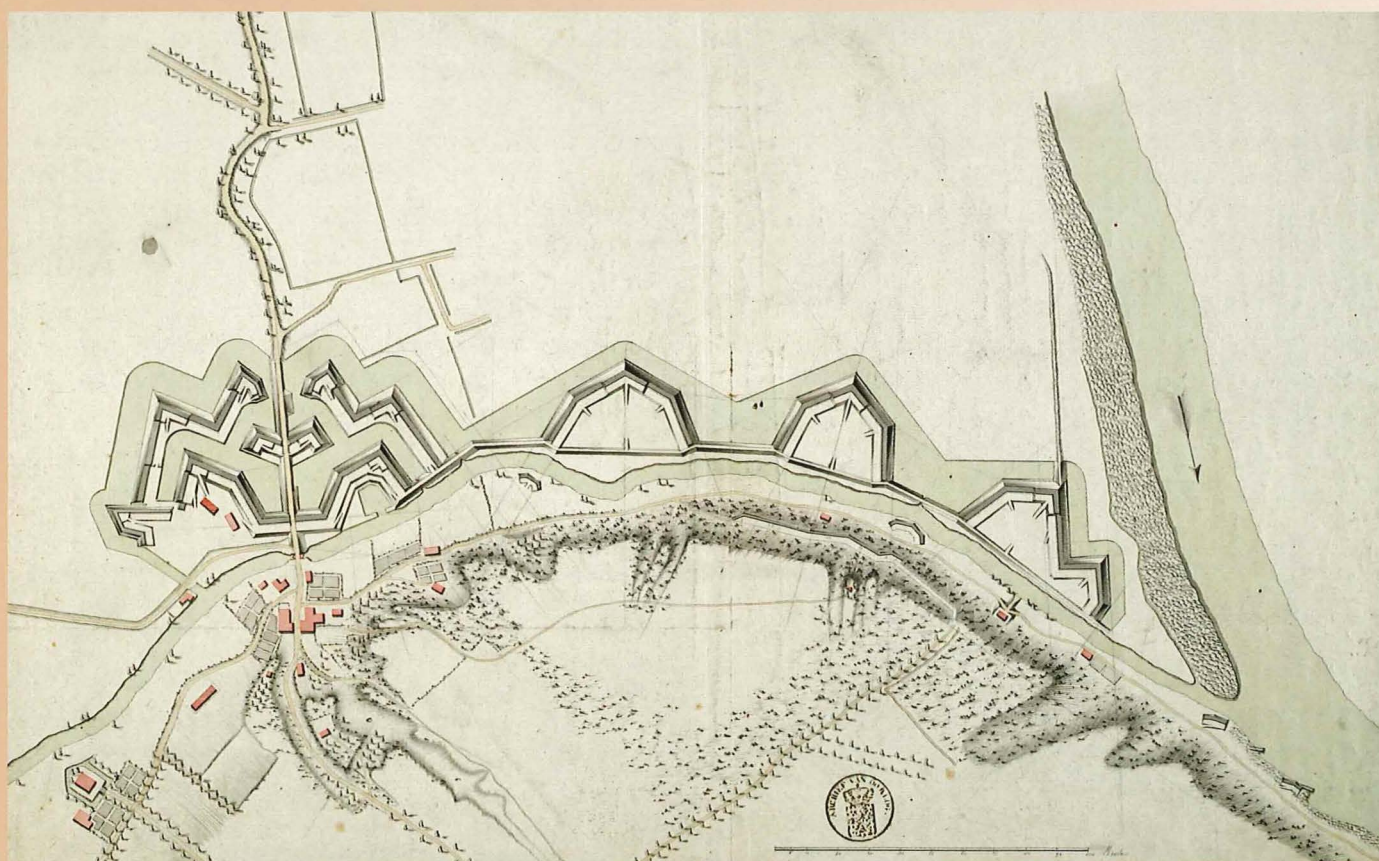
MARTIJN BOOSTEN

Militaire beplantingen op het hoornwerk

Bomen en struiken als verdediging van de Grebbelinie

Aan de voet van de Grebbeberg ligt het hoornwerk, een achttiende-eeuws verdedigingswerk. Dit hoornwerk maakt deel uit van de Grebbelinie. Nog in de meidagen 1940 probeerde het Nederlandse leger hier de Duitse

aanvallers te weerstaan met aarden versterkingen, loopgraven en kazematten. Minder bekend is dat het hoornwerk ook een oudere geschiedenis kent waarbij bomen en struiken een rol speelden in de landsverdediging.

↑ Kaart van het hoornwerk met bastions aan de voet van de Grebbeberg in 1794. Het hoornwerk links op de kaart bestaat uit meerdere wallen en grachten en wordt doorsneden door de Grebbedijk. De drie bastions rechts op de kaart zijn eenvoudiger van vorm en bestaan uit een aarden wal met een binnenterrein (terreplein). De drie bastions zijn onderling verbonden door vestingwallen. Ten zuiden van de bastions, op de helling van de Grebbeberg, ligt de langwerpige Bergbatterij. Deze diende om vanaf een hogere positie te vuren op mogelijke aanvallers.

De Grebbelinie en het hoornwerk

Al sinds de zestiende eeuw waren er plannen voor een verdedigingslinie in de Gelderse Vallei om Utrecht en Holland te beschermen. Aanvankelijk als bescherming tegen het Spaanse leger en later vooral tegen de dreiging vanuit Frankrijk. Na jaren van onderzoek en plannenmakerij begon men halverwege de achttiende eeuw met de aanleg van de Grebbelinie tussen Rhenen en Amersfoort. Deze verdedigingslinie was een waterlinie, waarbij het land kon worden geïnundeerd (onder water gezet) om de vijand tegen te houden. Doorgangen door de linie (accessen) en niet-inundeerbare plaatsen werden versterkt met forten, schansen, batterijen en andere verdedigingswerken.

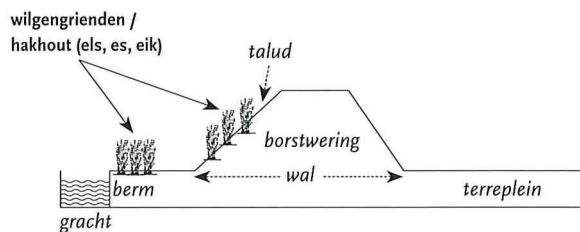
In 1744 werd begonnen met de aanleg van de Grebbeliniedijk tussen Veenendaal en Amersfoort met verschillende keerkades. Een belangrijk onderdeel van de linie was de Grebbesluis aan de voet van de Grebbeberg, waarmee de watertoevoer vanuit de Nederrijn kon worden geregeld. Vanwege dit belangrijke inlaatpunt om de inundatie van de Grebbelinie te kunnen stellen, werd in 1745 het hoornwerk aan de Grebbe gebouwd. Het hoornwerk – bestaande uit aarden wallen en grachten – diende bovendien om de Grebbedijk, de belangrijkste verkeersweg naar het westen, te controleren.¹

Vanwege de toenemende Franse oorlogsdreiging werd in 1785 de Grebbelinie verder uitgebreid. In dat jaar werden bij de Grebbeberg – naast de Berg- en Rijnbatterij – in de uiterwaarden drie bastions aangelegd. In 1793 verklaarde Frankrijk de oorlog aan de Republiek. In dat jaar is de Grebbelinie voor de eerste maal in staat van paraatheid gebracht. In de winter van 1794-1795 marcheerden de Franse legers echter over de bevroren rivieren de Republiek binnen, zonder dat er aan de Grebbelinie ook maar één schot werd gelost.

Hakhout

Eind achttiende eeuw werd er voor het eerst melding gemaakt van zogenaamde militaire beplantingen op de Grebbelinie. Dit zijn beplantingen die een verdedigende functie hadden.² In 1793 publiceerde het Departement van Oorlog een bestek voor het zesjarig onderhoud aan alle beplanting die langs de linie en de dwarskaden was geplant. Deze beplanting bestond uit hakhout van elzen, essen en eiken.³ De beplanting was vermoedelijk een aantal jaren eerder aangelegd. Het onderhoud van het hakhout bestond uit het regelmatig afzetten van de beplanting, het vervangen van dode bomen en stoven, en het verwijderen van onkruid en ongedierte (zoals rupsen). In het bestek werd verder gesteld dat het gras en het riet op de bermen en taluds van de werken moesten worden onderhouden, waarbij het gras moest worden begraaasd en kale stukken hersteld.⁴

Het bestek vermeldde niet welk doel het hakhout op de Grebbelinie had. Uit andere bronnen is bekend dat hakhout op forten en vestingen meerdere functies had. Het hakhout zorgde ervoor dat de aarden wallen bijeengehouden werden. De aarde kon door de aanwezige wortels minder snel ver-

↑ Schematische weergave van de beplanting op de Grebbelinie rond 1800. Niet elke beplanting is overal in de Grebbelinie toegepast. Op het hoornwerk zijn bijvoorbeeld vooral wilgen aangeplant. Ook kwamen hier doornhagen voor. Voor zover bekend stonden die nergens anders op de Grebbelinie.

stuiven of wegspoelen. Ook werden aarden wallen minder vatbaar voor beschadiging door beschietingen. Het hakhout bood bovendien enige bescherming tegen vijandelijk vuur. De wortels vormden daarnaast een obstakel voor vijandelijke mineurs en sappeurs; dit zijn geniesoldaten die mijngangen of loopgraven graven. Het hakhout diende verder als levende barrière tegen aanvallers. Het hout kon bovendien worden gekapt om te worden gebruikt voor ophoging van de borstwering. In vreedstijd werd het hout veelal verkocht om extra inkomsten te genereren.⁵

Vijf jaar later werd er in een bestek van de 'Agent van Oorlogh' (Minister van Oorlog) ingegaan op het onderhoud van de 'Aarde Werken aan de Grebbe'. Hiermee werden het hoornwerk en de bastions bedoeld. Uit dit bestek blijkt dat de taluds en grachtboorden van de buitendijkse beschermingswal (de wal ten zuiden van de Grebbedijk) beplant waren met wilgen. Deze wilgen moesten volgens het bestek voorkomen dat de grachtboorden en taluds afkaldden en erodeerden. Ook in 1801, 1804 en 1806 verschenen er diver-

↓ Het hoornwerk in 1926. Toen de Grebbelinie in dat jaar als vestingwerk werd opgeheven, verloor de beplanting haar militaire betekenis.

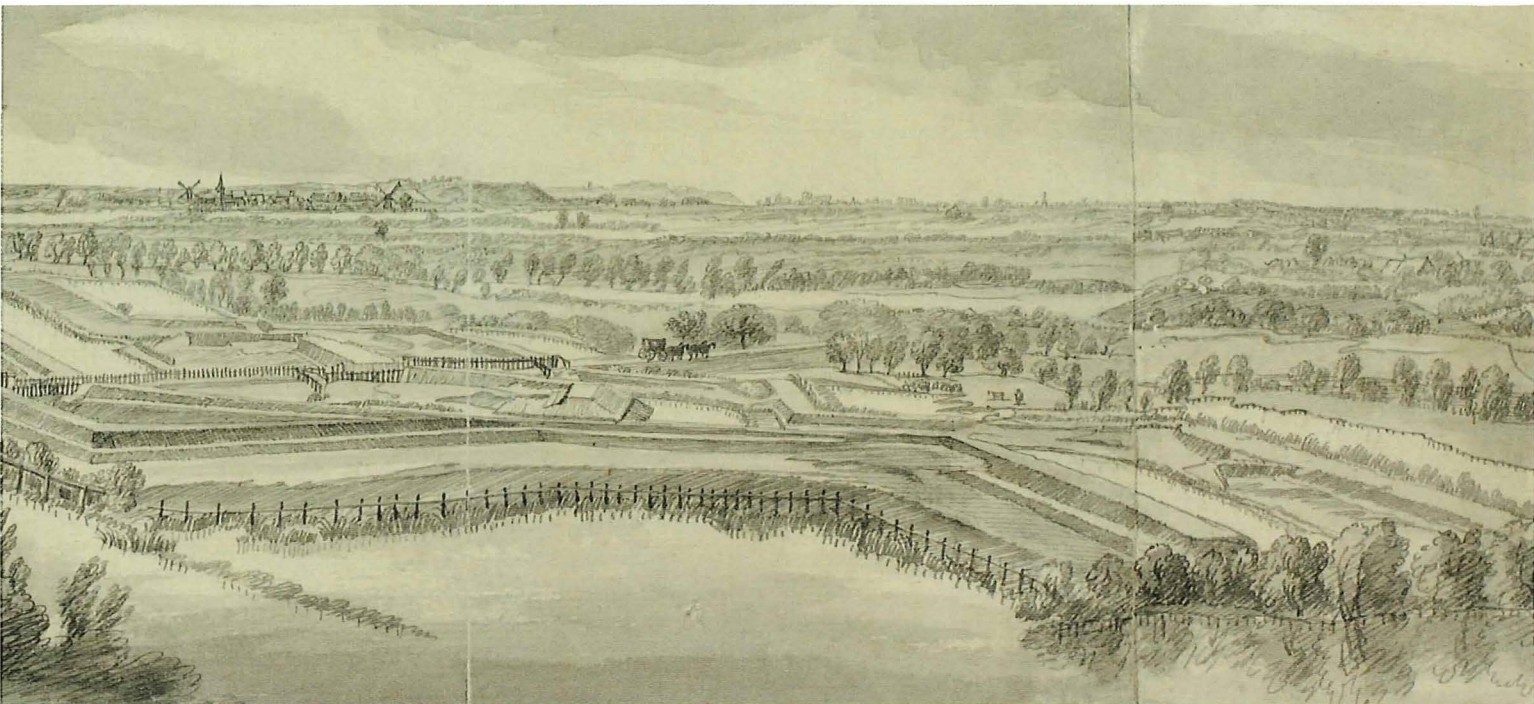

↑ Tekening van Jan de Beijer van de 'Nieuwe fortificaties bij de Grebbesluis' uit 1750. Op deze tekening van kort na de aanleg, is het hoornwerk nog onbegroeid.

↓ Het hoornwerk op een luchtfoto uit omstreeks 2010. Goed is te zien dat de Grebbedijk het hoornwerk doorsnijdt. Ook de later aangelegde weg naar Wageningen (N225) doorsnijdt een deel van dit verdedigingswerk. Op het meest noordelijke deel van het hoornwerk, hier linksonder, is een bedrijf gevestigd.

se bestekken met gedetailleerde aanwijzingen voor aanplant en onderhoud van bomen en struiken in de Grebbelinie. Na 1806 nam de aandacht voor de Grebbelinie een tijdlang af, omdat men constateerde dat de inundaties van de Grebbelinie sterk afhankelijk waren van het vaak lage waterpeil van de Nederrijn en dat men hierdoor niet altijd kon vertrouwen op de defensieve kracht van de linie. Ook de beplantingen kregen hierdoor minder aandacht. In een circulaire uit 1858 over de verpachting van gebouwen, gronden en wateren van de Grebbelinie werd aangegeven dat het eiken-, essen-, elzen- en wilgenhakhout door de pachters moest worden onderhouden. Het hakhout moest elke vier tot negen jaar worden afgezet en ontbrekende stukken worden ingeplant. Hieruit kan worden afgeleid dat het Departement van Oorlog belang hechtte aan de instandhouding van het hakhout.

“Wortels van hakhout en doornstruiken zorgden ervoor dat de aarden wallen van het hoornwerk beter bijeengehouden werden. Ook vormde deze beplanting een serieuze hindernis voor eventuele indringers”

Op de binnendijkse bermen van het hoornwerk (het deel ten noorden van de Grebbedijk) waren in 1798 doornhagen aanwezig. Volgens het eerdergenoemde bestek moest een aannemer deze hagen elk jaar scheren en ontdoen van onkruid en ongedierte. Bovendien moest hij ‘tot versterking van de doornen’ takken en uitlopers door de haag heen vlechten. Eventuele dode stukken haag moesten worden vervangen.⁶

Doornhagen

De aanplant van hagen was niets nieuws. Europese vestingbouwers maakten al vanaf de vijftiende eeuw gebruik van doornhagen als barrière tegen aanvallers. Deze werden meestal geplant op de bermen langs de gracht, zodat aanvallers grote moeite hadden om vanuit de gracht aan land te komen. Zo adviseerde de Duitse vestingdeskundige Daniël Speckle (1536-1589) al in zijn in 1589 gepubliceerde *Architectura von Vestungen* om ‘junge Hagdornen’ op vestingwerken aan te planten. Deze doornhagen dienden als barrière tegen indringers. Ook gaven ze de vesting een ander aanzien waardoor minder duidelijk werd wat er nu precies beschoten moest worden. Tevens hielden de doornhagen met hun wortels de aarden wallen bij elkaar die anders onder invloed van beschietingen konden instorten. De zeventiende-eeuwse Franse vestingbouwer Sebastien Le Pestre de Vauban (1633-1707) vond een doornhaag op een berm zelfs efficiënter dan een palissade om vijanden tegen te houden. Levende beplanting was immers niet zo sterk aan bederf onderhevig als houten constructies en behoefde daarom minder onderhoud. Bovendien werden hagen minder snel door vijandelijk artillerievuur kapot geschoten dan houten palissaden.⁷

Geen nieuwe beplantingen meer

Nadat de Vestingwet van 1874 de Grebbelinie degradeerde tot voorpost van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, werd in 1879 in een circulaire van het Departement van Oorlog voorgesteld om alle vestingwerken te beplanten, onder meer om ze te camoufleren. In deze tijd werden op de Nieuwe Hollandse Waterlinie dan ook grootschalige beplantingen aangelegd. Op de Grebbelinie bleef dit achterwege. In een

↑ De aarden wallen van een klein deel van het hoornwerk zijn weer op hoogte gebracht. Een informatiepaneel geeft uitleg hoe de kanonnen op dit verdedigingswerk konden worden ingezet.

↑ In het bijzijn van vrijwilligers en genodigden onthulden op 7 februari 2018 gedeputeerde Mariëtte Pennarts van de Provincie Utrecht, hier op de voorgrond, en directeur-rentmeester Saskia van Dockum van Het Utrechts Landschap een informatiepaneel over het hoornwerk aan de voet van de Grebbeberg.

brief van de 4e Genie Stelling te Amersfoort blijkt dat men geen heil zag in het beplanten van de Grebbelinie. Volgens de briefschrijver was op een groot aantal plekken in de Grebbelinie al eikenhakhout op de taluds aanwezig of waren er voor de werken al voldoende bosschages of bedekt terrein beschikbaar. Ook werd in de brief aangegeven dat het op dat moment nog niet duidelijk was welke werken van de Grebbelinie bleven bestaan als voorpost voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie en welke werken werden afgestoten.⁸

Toen de Grebbelinie in 1926 (grotendeels) werd opgeheven als verdedigingslinie, verloor de beplanting definitief haar militaire betekenis. Vanaf 1939 kreeg de Grebbelinie weer een belangrijke militaire functie onder de naam Vallestelling. In deze tijd had de beplanting hoogstwaarschijnlijk geen militaire functie meer. De manier van oorlogvoering was veranderd. Tijdens de mobilisatie voorafgaand aan de Duitse inval werd bovendien een deel van de beplanting geroid om een vrij schootsveld te creëren.

Restanten van militaire beplantingen

De Grebbelinie kent tegenwoordig een weelderige begroeiing van bomen en struiken en ligt als een groen lint in het

landschap. Ook het hoornwerk en de bastions zijn begroeid met wilgen en meidoorn. Vermoedelijk zijn dit geen restanten meer van militaire beplantingen, maar zijn ze van latere datum. Tijdens de mobilisatie zijn de meeste beplantingen hier geroid. Een veldinventarisatie uit 2009 toont aan dat er op andere plekken in de linie nog wel duidelijke restanten van militaire beplantingen voorkomen. Bijvoorbeeld, veel van de eiken op het Fort aan de Buursteeg bij Veenendaal stammen uit de achttiende eeuw en hebben inmiddels een imposante omvang bereikt.⁹

In 2011 is de Grebbelinie aangewezen als rijksmonument, waarmee de linie en ook de nog aanwezige historische beplanting beter beschermd zijn. Recent heeft het Utrechts Landschap een deel van het hoornwerk in oorspronkelijke staat hersteld. Hierbij is de militaire beplanting (helaas) niet opnieuw aangebracht. Op het Fort bij Vechten in de Nieuwe Hollandse Waterlinie kunnen bezoekers sinds een aantal jaren wel beleven hoe een vesting met militaire beplanting er oorspronkelijk uitzag.

Verantwoording

Noten

- 1 Rietberg (2008); Rietberg (2010)
- 2 Boosten, Jansen en Borkent (2012)
- 3 Hakhout: bosbouwkundige bedrijfsvorm waarbij de bomen regelmatig (bijvoorbeeld elke vier of tien jaar) en op geringe hoogte worden afgehakt (afgezet), waarna de bomen via stronkopslag weer uitlopen.
- 4 Boosten en Jansen (2008)
- 5 Boosten en Jansen (2008); Boosten, Jansen en Borkent (2012)
- 6 Boosten en Jansen (2008)
- 7 Boosten, Jansen en Borkent (2012)

8 Boosten en Jansen (2008)

9 Boosten (2009)

Literatuur

- Boosten, M. (2009), *De historische beplanting van de Grebbelinie. Resultaten van een veldinventarisatie*, Stichting Probos, Wageningen
- Boosten, M., en P. Jansen (2008), *Quick scan historische waarde van de beplanting op de Grebbelinie*, Stichting Probos, Wageningen
- Boosten, M., P. Jansen en I. Borkent (2012), *Beplantingen op verdedigingswerken*, Utrecht
- Rietberg, B. (2008), 'De aanleg van het hoorn-

werk met bastions. Rhenen als onderdeel van de Grebbelinie', in: L. Bultje-van Dillen e.a. (red.), *Geschiedenis van Rhenen*, Utrecht, 246-257 en 575

Rietberg, B. (2010), *Grebbelinie. Het hoornwerk aan de Grebbe in historisch perspectief*, Adviesbureau Grebbelinie, Ede

Over de auteur

Martijn Boosten is werkzaam als senior adviseur bij Stichting Probos. Daarnaast is hij lid van de Monumentencommissie van de Gemeente Rhenen.

Rhenen op de kaart

De zeggingskracht van kaarten is enorm. Van elke plek kunnen aan de hand van kaarten talloos veel historische en ruimtelijke ontwikkelingen worden beschreven. Hoe rijk deze bron is wordt getoond op de tentoonstelling *Rhenen op de kaart - De kaartencollectie van Henk Deys*. Aan de hand van zo'n 40 bijzondere kaarten uit de collectie van de Rhenense verzamelaar en kenner Henk Deys komt het landschap tot leven. Landmeters en cartografen presenteren bijzondere landschappelijke structuren, laten de inrichting van het rivierbeheer zien of onthullen de structuur van militaire werken. Dit alles in de specifieke schoonheid van

groot-formaat-kaarten vanaf 8 september te zien in het nieuwe Stadsmuseum Rhenen. De expositie wordt georganiseerd in samenwerking met het Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht.

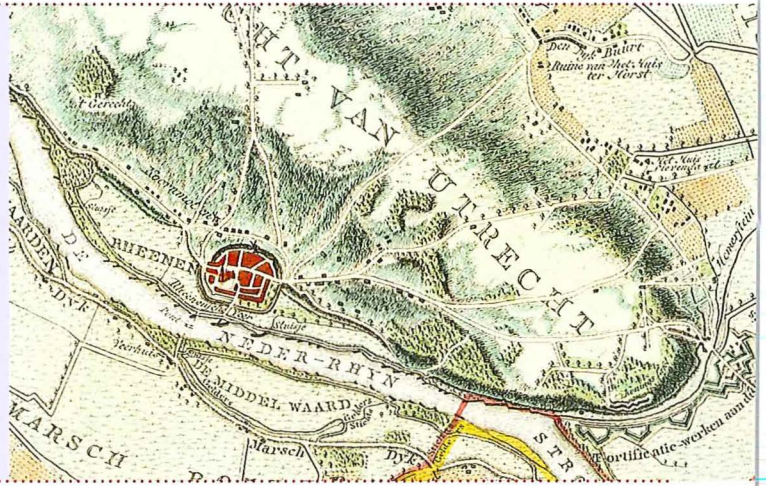
Geïnspireerd door deze unieke bron presenteren vier onderzoekers in het nu volgende katern elk een bijdrage waarin een van de tentoongestelde kaarten c.q. schoolplaat centraal staat. Het cultuurlandschap krijgt een gezicht; met behulp van andere bronnen wordt duidelijk waartoe de kaart dient en welke ontwikkeling binnen de gemeente Rhenen hiërmee visueel gemaakt is.

NEES VAN DEN OOSTERKAMP

De weidsheid van het landschap rond Elst en Rhenen

De rivierkaart van Engelman en Conrad van 1789-1793

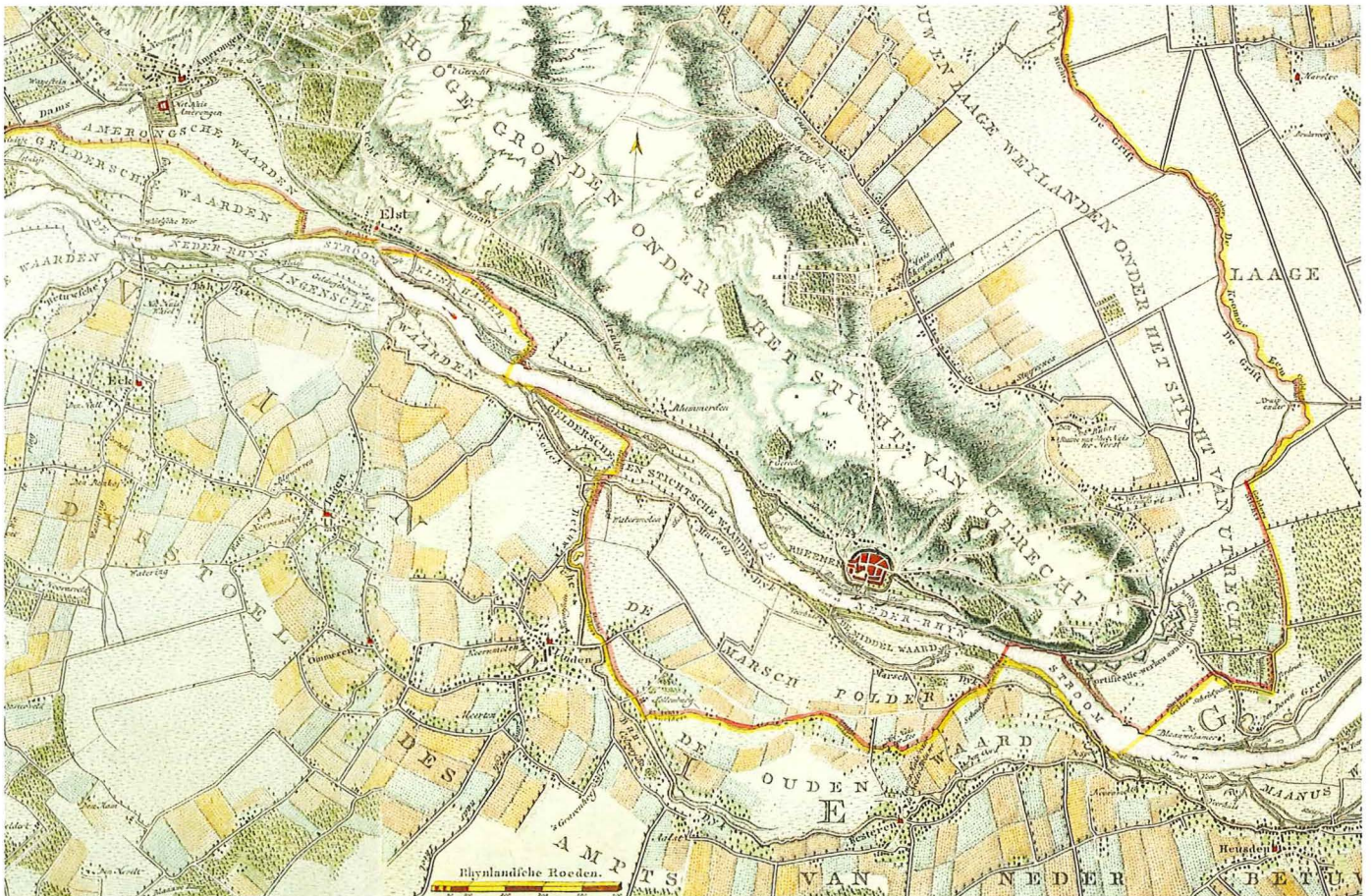
Op het eind van de achttiende eeuw lagen Elst en Rhenen in een open landschap met grote hoogteverschillen, steile heuvelranden en adembenemende vergezichten. De weidsheid van het landschap op de kale stuwwal was ook aanwezig in het open rivierlandschap van de meanderende Nederrijn. De rivierkaart die Engelman en Conrad tussen 1789 en 1793 maakten van dit bijna on-Nederlandse landschap laat zien hoe leeg dit gebied was. Bossen waren er nauwelijks op de stuwwal en de bebouwing bestond uit

een enkele boerderij, met Elst en Remmerden als kleine kernen en Rhenen als middeleeuws stadje nog steeds gevangen binnen haar middeleeuwse stadsmuren.

Rivierkaarten werden al sinds de tweede helft van de zestiende eeuw in allerlei vormen vervaardigd. Meestal hadden ze een juridisch of militair doel, gaven ze maar een beperkt gebied weer en zijn ze vaak niet zondermeer als betrouwbare bron te gebruiken. Sinds de invoering van het kadaster in 1832 geven de oudste kadastrale kaarten met bijbehorende per-

ceelsbeschrijvingen nauwkeurige informatie bij historisch onderzoek. Engelman en Conrad documenteerden het landschap echter meer dan veertig jaar daarvoor. Hun *Kaart van de Neder-Rhyn en Leckstroom van de stad Arnhem, tot aan het Oudslykerveer, beneden de stad Culemborg* is daarmee een belangrijke pre-kadastrale bron en laat ons gedetailleerd zien hoe de topografie rond Rhenen, Achterberg en Elst er uitzag.

In de periode dat deze rivierkaart gemaakt werd, had deze kaart een heel an-

↖↑ Tot ongeveer 1800 kende Rhenen een galg. Deze werd gebruikt om delinquenten terecht te stellen die door het Rhenense stadsgerecht veroordeeld waren. Naast de tekening van Jan de Beijer uit 1750 staat ook op de kaart van Engelman en Conrad 't Gerecht aangegeven.

dere functie. De grote rivieren vormden herhaaldelijk een ernstige bedreiging. Men wilde dijkdoorbraken en overstromingen beteugelen dan wel voorkomen. Tot dat moment ontbrak een systematische aanpak. Het was nodig basisgegevens te verzamelen inzake onze grote rivieren. In 1798 verscheen een aantal rivierkundige rapporten en overige stukken waarin de voortgang van de waterstaatkundige projecten langs de Nederrijn beschreven werden. Deze rapporten waren voorzien van veel cartografisch materiaal, waaronder rivierkaarten van de Nederrijn tussen Emmerich en Arnhem en tussen Arnhem en Culemborg. Het veldwerk voor deze kaarten werd verricht

← Uitsnede uit de rivierkaart van Engelman en Conrad. Zij karteerden het rivierengebied tussen Arnhem en Culemborg. Met deze documentatie werden basisgegevens verzameld om uiteindelijk dijkdoorbraken en overstromingen te kunnen beteugelen.

door de landmeters Jacob Engelman en Frederik Willem Conrad.

In deze periode stond de rivierenproblematiek in het grensgebied tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden en het Koninkrijk Pruisen volop in de belangstelling. In het gebied waar de Rijn, Waal en IJssel zich splitsen was rond 1770 een chaotische situatie ontstaan, waardoor bij hoog water onbeheersbaar grote hoeveelheden water via de Nederrijn en IJssel werden afgevoerd. In Holland en Utrecht vreesde men daarom voor een doorbraak van de Lekdijk Bovendams, het 33 kilometer lange dijktraject van Amerongen naar Vreeswijk. Met de aanleg van het Pannerdens Kanaal in 1707 was eerder al deze fundamentele verandering in de waterhuishouding ontstaan. Het splitsingspunt van de Waal en de Nederrijn verschoof van Schenkenschans naar Pannerden, waardoor de Nederrijn meer rivierwater te verwerken kreeg. Er werd nagelaten de dijken langs de Nederrijn en Lek te versterken, waardoor het overstromingsgevaar sterk steeg.

Ondanks een aanpassing in 1750 bleef de waterbeheersing bij het splitsingspunt Pannerden forse problemen opleveren. Het aanpassen van de waterafvoer via de verschillende Rijntakken had consequenties voor de afzonderlijke gewesten waaruit de Republiek der Nederlanden bestond. Problemen konden alleen worden

opgelost na goed overleg en eendrachtige samenwerking. Een bijkomend probleem lag in het feit dat een deel van de riviersplitsingen op Pruisisch terrein lag. In 1771 werd uiteindelijk na 22 jaar onderhandelen een verdrag gesloten dat leidde tot een aanzienlijke verbetering. Het afkomend water van de Boven-Rijn zou voortaan voor 6/9 via de Waal, 2/9 via de Nederrijn en 1/9 via de IJssel afgevoerd worden richting zee. De nieuwe rivierkundige overeenkomst tussen Holland, Gelderland en Pruisen kwam mede tot stand door de bemiddeling van Christiaan Brunings. Hij was sinds 1768 Inspecteur-Generaal van de Hollandse waterstaatsdienst. Het was de eerste stap naar internationaal overleg over waterstaatszaken.

Verantwoording

Literatuur

- Boode, M.F. (1979), *150 jaar rivierkaarten van Nederland*, Delft
- Brink, P. van den (1998), "In een opslag van het oog". *De Hollandse rivierkartografie en waterstaatszorg in opkomst, 1725-1754*, Alphen aan den Rijn
- Til, K. van (1979), *De Rijntakken van de Bovenrivieren sedert 1600*, Arnhem
- Heezik, A. van (2006), *Strijd om de rivieren. 200 jaar rivierenbeleid in Nederland*, Lochem

Over de auteur

Nees van den Oosterkamp is redacteur van *Oud Rhenen* en publiceert regelmatig over de geschiedenis van Elst.

KEES FLOOR

Rhenen en de provinciekaart van 1850

Tweede druk met Plantage Willem III en vernieuwde Grebbedijk

Ons landschap verandert voortdurend. Dat was in het midden van de negentiende eeuw niet anders. Kort na 1850 werd een grootschalige tabaksplantage aangelegd tussen Elst en Remmerden. Ook het nieuwe dijktracé dat er kwam na de doorbraak van de Grebbedijk in 1855 gaf het landschap tussen Wageningen en Rhenen een duidelijk andere aanblik. Voor het Utrechts provinciaal bestuur alle reden de Provinciekaart van 1850 bij het uitkomen van een tweede druk in 1862 op deze plaatsen aan te passen.

In opdracht van de Provincie

Rond het midden van de negentiende eeuw gaf het provinciebestuur van Utrecht de aanzet tot het vervaardigen van een nieuwe kaart van de provincie. De kopergravure, bestaande uit vier bladen, verscheen in 1850 en gaf inzicht in de ligging en de namen van plaatsen, gehuchten, buurtschappen, polders, wegen, rivieren, vaarten, buitenplaatsen en andere markante gebouwen.¹ De kaart geeft ons een beeld van de situatie in die tijd in onder andere Rhenen en de buurgemeenten in het kanton Rhenen.

In deze bijdrage stellen we ons de vraag hoe deze kaart tot stand is gekomen en of deze provinciekaart betrouwbaar, volledig en nauwkeurig is. Dit zouden we graag besproken hebben met de voor de kaart verantwoordelijke Hoofdingenieur van de Waterstaat van de Provincie Utrecht, J. Ortt, of met de burgemeesters in de regio.

De Hoofdingenieur van de Waterstaat

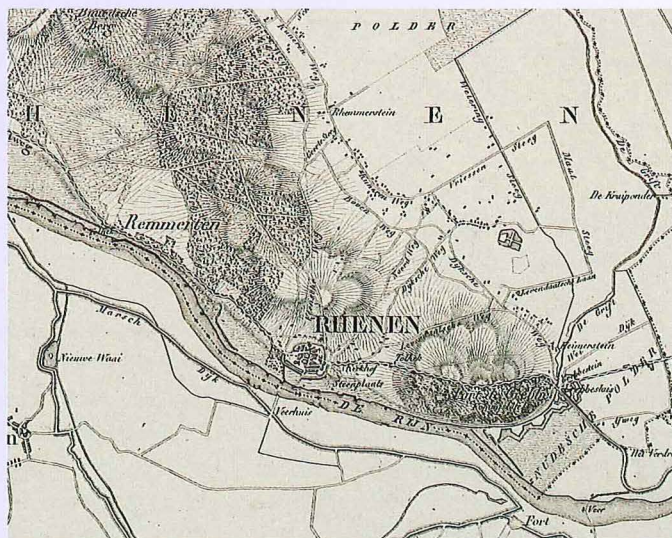
Kennelijk voorzag de kaart in een behoefte. Reeds na zes jaar was hij geheel uitverkocht. Daarom besloot het provinciebestuur in 1856 tot een verbeterde en herziene druk.² In een rapport van de Hoofdingenieur van de Waterstaat uit dat jaar werden de correcties en aanvullingen vermeld die hij noodzakelijk achtte als het tot zo'n heruitgave zou komen. Langs deze weg weten wij hoe hij in dat jaar over de kaart dacht. Voor Rhenen kwam hij niet met verbeterpunten. Wel gaf hij door dat de Grebbedijk bij de boerderij het Verdriet, net over de grens met Wageningen, inmiddels was

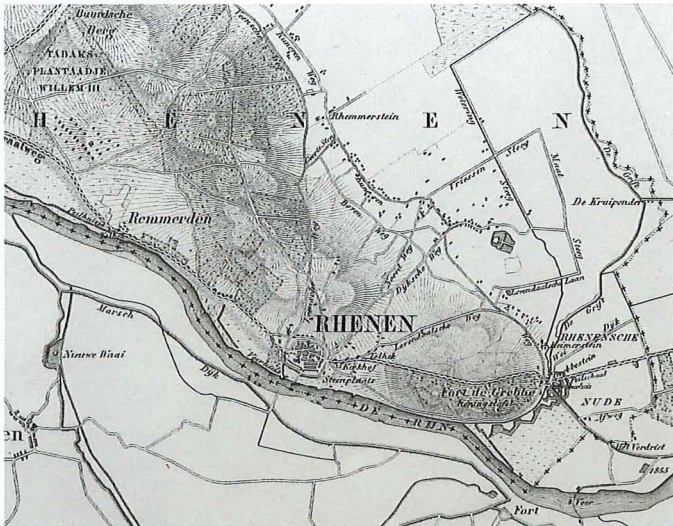
rechtgetrokken. Verder ging zijn aandacht vooral uit naar de Grebbelinie, waarbij niet alle bruggen, duikers, sluisen en heulen waren aangegeven. Ook ontbrak in Renswoude de aanduiding Fort Daatselaar, al was het fort wel ingetekend.

De burgemeesters

Om eventuele fouten en onzorgvuldigheden te kunnen corrigeren en veranderingen in de situatie ter plekke te kunnen meenemen, werd de hulp ingeroepen van de burgemeesters van alle Utrechtse gemeenten. Hun werd verzocht de informatie op de kaart nauwkeurig na te lopen en eventuele suggesties voor verbeteringen door te geven. Ook de toenmalige burgemeesters van Amerongen, Veenendaal en Rhenen ontvingen zo'n aanschrijving. Hun reacties zijn, net als die van hun collega's, grotendeels bewaard gebleven. Daardoor kunnen we toch nog hun visie op de bruikbaarheid van de oorspronkelijke versie van de kaart te weten komen.

↓ Uitsnede van de Provinciekaart van 1850.

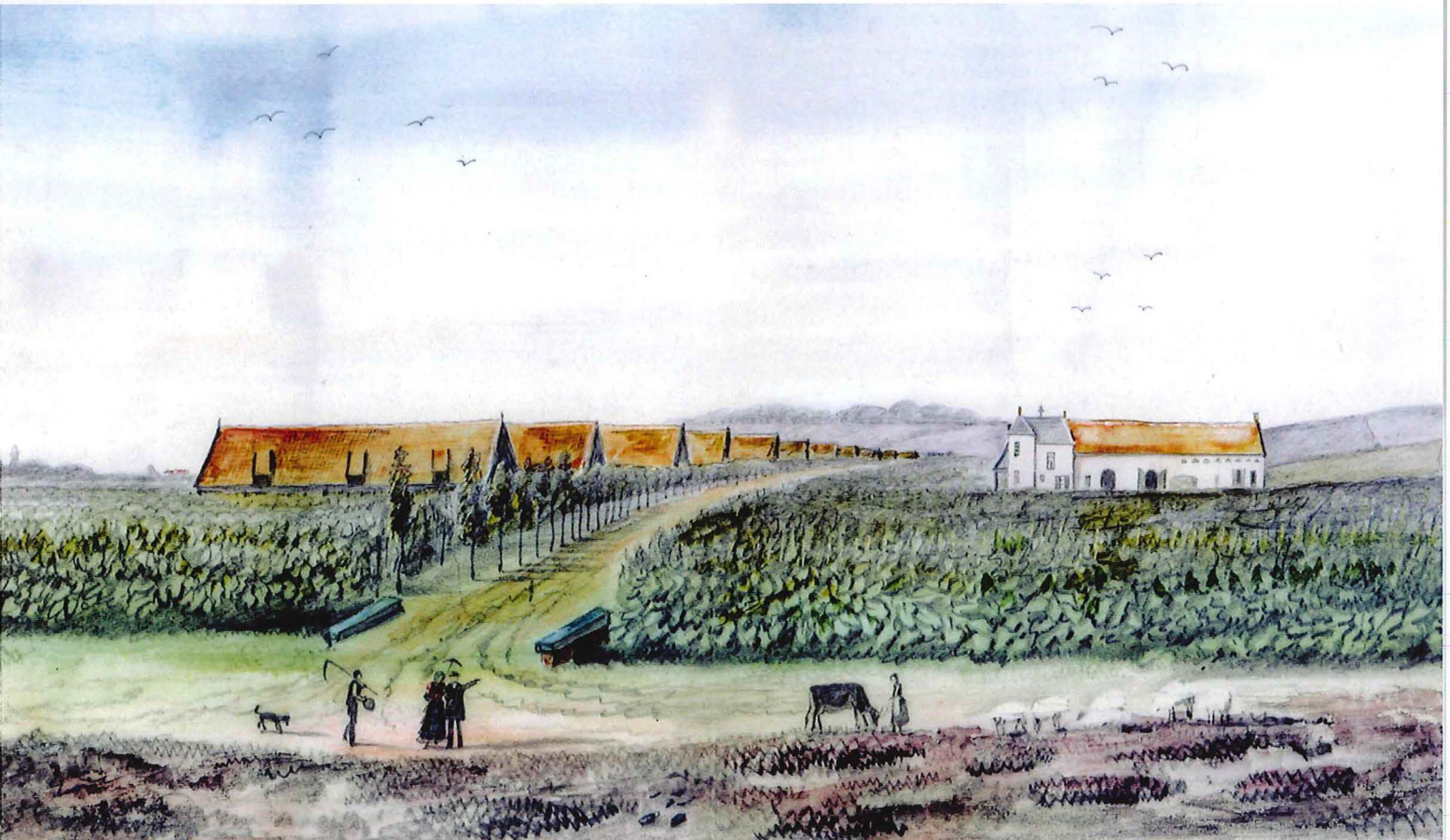

↑ Diezelfde kaart uit 1862. Met ditmaal linksboven Plantage Willem III en rechtsonder het nieuwe dijktracé van de Grebbedijk noodzakelijk geworden na de dijkdoorbraak in 1855.

↓ Aquarel van tabaksplantage Willem III op Remmerden omstreeks 1862 geschilderd door Ida Weldijk. Links een lange rij tabaksschuren met rechts daarvan het herenhuis met de erachter gelegen stenen tabaksschuur.

In Amerongen ontbraken twee wegen, zo liet burgemeester C. Farret, tevens burgemeester van Leersum en Darthuizen weten: de Doodenweg, bij het kadaster bekend als de Dooyenweg, en de Koenesteeg. Verder was de Kievitsteeg ten onrechte aangeduid als Kievitsweg. Ook miste hij nog de in 1848 aangelegde straatweg van Leersum door Darthuizen en Overlangbroek naar Wijk bij Duurstede. Burgemeester H.G. van der Poel van Veenendaal liet weten dat de straatweg van Veenendaal naar De Klomp niet correct was weergegeven. Daarnaast was de weg van Veenendaal naar Fort de Roode Haan abusievelijk aangeduid als Vendelsche weg, terwijl iedereen die kende als Munnikenweg.

In Rhenen waren de posities van de buitenmolen en van het tolhek tussen de stad en de Grebbe niet correct, zo schreef burgemeester H. Menso aan de 'Heeren Gedeputeerde Staten der Provincie'. Ook memoreerde hij het rechtstrekken van de Grebbedijk bij de boerderij het Verdriet, dat reeds was genoemd in het rapport van de Hoofdingenieur van de Waterstaat. De meeste nadruk legde Menso echter op een nieuwe, belangrijke ontginning in de gemeente vlak bij de straatweg ter hoogte van de buurtschap Remmerden. In 1853, dus na het verschijnen van de eerste editie van de provinciekaart, was daar de 'Plantaadje Willem III' opgericht met een hoofdgebouw, elf schuren en zeventien woningen. Die zou op de bijgewerkte provinciekaart zeker niet mogen ontbreken.

Doorbraak van de Grebbedijk in maart 1855

In de eerste maanden van 1855 was het koud. De rivieren – ook de Nederrijn – vrozen dicht. Begin maart viel definitief de dooi in en kwam het ijs op de rivieren in beweging. Het losgeraakte ijs stapelde zich op. Er ontstonden ijsdammen waardoor het water niet verder kon afstromen. Het Rijnwater steeg snel, ook tussen Wageningen en Rhenen. Op maandag 5 maart 1855, vroeg in de middag, liep het water op drie plaatsen over de Grebbedijk. Twee uur later bezweek de dijk. De Nude stond binnen een uur blank. De

Gelderse Vallei liep in korte tijd vol. De huizen en boerderijen die dichtbij het doorbraakgat stonden, werden door de kracht van het instromende water vernield. Ook ontstond er een wiel. Bij het herstel werd de oude dijk verlaten en vervangen door een meer landinwaarts gelegen inlaagdijk. Deze nieuwe dijk met een lengte van 1320 meter sneed de bocht in de oude, doorgebroken dijk af en maakte die een stuk korter. In 1862 werd deze nieuwe dijk ingetekend op de nieuwe druk van de Provinciekaart van Utrecht.

↑ Op 5 maart 1855 brak de Grebbedijk door. Binnen enkele uren stond aan beide zijden van de Grebbedijk het water even hoog. Uiterst links de Cuneratoren met daarnaast de Grebbeberg.

Tweede druk

In de loop van 1857 beschikte de provincie over alle binnengekomen verbeteringsuggesties en aanvullingen voor de provinciekaart. Het aantal correcties en mutaties was zo groot dat werd besloten de kaart geheel opnieuw te laten tekenen en graveren. Samensteller en tekenaar A.A. Nunnink, die de kosten van zijn bijdrage aan de tweede druk aanvankelijk had begroot op honderd gulden, moest gezien de vele correcties zijn offerte bijstellen naar 150 tot 175 gulden. Het opnieuw in koper graveren van de kaart kostte 3000 gulden. Als het slechts om enkele kleine wijzigingen was gegaan, zou een bedrag van 300 tot 350 gulden hebben volstaan. De gehele, ook nu weer uit vier bladen bestaande kaart moest klaar zijn binnen drie jaar na het afleveren van het eerste blad. In 1862 was de klus geklaard; er waren 250 kaarten gedrukt.³ Het resultaat laat zien in welke mate de Hoofdingenieur van de Waterstaat en de burgemeesters hebben bijgedragen aan het eindproduct.⁴

↑ Op Plantage Willem III is de laatst bewaard gebleven tabaksschuur gereconstrueerd. Veel van de schuren waren al in 1925 bij een zware storm verwoest.

Dat de suggesties van de Hoofdingenieur alle verwerkt zouden worden, hoeft geen verwondering te wekken. Maar ook de burgemeesters van Amerongen en Rhenen hadden eer van hun werk. Ze konden hun correcties en aanvullingen allemaal terugvinden op de heruitgave, iets wat elders in de provincie niet altijd het geval was. Zo bevat de nieuwe kaart het tolhek, de molen, de rechtgetrokken Grebbedijk en de 'Tabaksplantaadje Willem III' precies zoals door burgemeester Menso aangegeven. De aanvankelijk ontbrekende wegen in Amerongen zijn nu eveneens aangeduid. Ook de voorgestelde aanvullingen en correcties in Leersum, Veenendaal en Renswoude werden gehonoreerd.

Verantwoording

Noten

¹ Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht, beeldbank, 065140: Kaart van de Provincie Utrecht, vervaardigd op last van: de Edel Groot Achtbare Heeren Staten van dat gewest, onder toezicht van J.H. Kips, voormalig Ingenieur Verificateur van het Kadaster des Rijks en van de Provincie Utrecht. Zamengesteld en geteekend door

A.A. Nunnink. Vier bladen, 1850.

² Het Utrechts Archief, Toegang 79, inv.nr. 3661.

³ Het Utrechts Archief, Toegang 79, inv.nrs. 954 en 956: zie besluiten van Gedeputeerde Staten van 6 november 1862, No 8 en 24 december 1862, No 9.

⁴ Het Utrechts Archief, Toegang 80, inv.nrs. 30-33: Kaart van de Provincie Utrecht in vier

bladen, herziene uitgave, bijgewerkt door G.D. Wijndels de Jongh, 1862.

Over de auteur

Kees Floor werkte bij het KNMI in De Bilt en publiceerde talrijke artikelen voor weerbladen en periodieken van historische verenigingen.

JAN MAARTEN DOORMAN

‘De Rijn bij Rhenen’

De schoolplaat van Johan Gabriëlse

De in het Zeeuwse Westkapelle geboren tekenaar, schilder en illustrator Johan Gabriëlse (1881-1945) vereeuwigde in 1934 het zicht vanaf de Grebbeberg in een schoolplaat. Hij was niet de enige; ook zijn collega's Bueninck en Wiggers volgden hem in het vastleggen van dit mooie blikveld vanaf de Grebbeberg. Bekend werd Gabriëlse met name van diverse schoolplaten die hij van Nederlands-Indië maakte. In het Japanse interneringskamp Ambarawa in het bezette Nederlands-Indië is hij in juni 1945 aan de gevolgen van zijn internering overleden.

Trambaan

Zijn werk geeft niet alleen de prachtige landschappelijke elementen weer maar ook de veranderingen die hadden plaatsgevonden op het gebied van vervoer in de negentiende eeuw. Zoals de gemotoriseerde binnenvaart midden op de Rijn

maar ook linksonder de tram van de Nederlandsche Buurtspoorweg-Maatschappij (NBM). Of Gabriëlse de tram daar ooit heeft zien rijden, is de vraag want in werkelijkheid had deze een groene kleur. De tram is vereeuwigd op de plek waar een halte was op de ‘bedekte dijk’, daar waar de Grift de Rijn instroomde. Oog voor detail had hij wel want twee masten van de bovenleiding zijn te zien net als de pantograaf boven op de tramwagon.

In 1887 was onder leiding van de ingenieur Jan Schotel (1845-1912) van de Staats Spoorwegen het tracé van de remise bij Vogelenzang te Rhenen naar Wageningen door aannemer Wienhoven uit Schiedam aangelegd. De helling van de Grebbeberg was te steil voor het vermogen van de stoomtram dus koos men voor de route onderlangs. Met aan de ene zijde de Rijn en de Grift en aan de andere de helling van de Grebbeberg. Veel gron-

↑ Gezicht op de Rijn vanaf de zuidelijke Rijnsoever omstreeks 1910. Met aan de overzijde de kalkzandsteenfabriek aan de voet van de Grebbeberg. Voor de fabricage van deze stenen werd een deel van de Grebbeberg afgegraven.

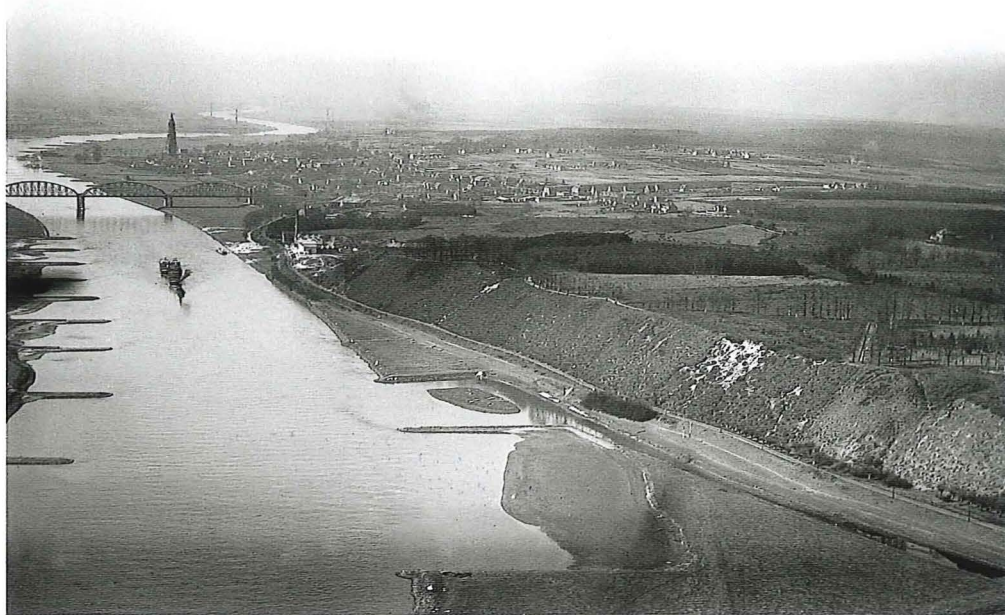
den moesten daarvoor worden aangekocht van particulieren. Een groot deel kocht men van jonkvrouw M.C. Schimmelpenninck-Fabicius (1831-1892), moeder van de toenmalige burgemeester van Rhenen. Ook kocht men grond van drie leden van de familie Copijn die alle drie boomkweker en architect waren en woonachtig buiten de gemeente Rhenen. In 1956 werd een belangrijk deel van de voormalige trambaan voor het symbolische bedrag van één gulden weer verkocht aan Het Utrechts Landschap.

Zandwinning

Zo indrukwekkend als het zicht vanaf de Grebbeberg is vastgelegd door Gabriëlse, zo zorgelijk was het gesteld met een deel van het beheer van deze heuvel als je een reactie uit de *Rhenensche Courant* van 27 augustus 1927 mag geloven. De onbekende auteur citeert daar uit het weekblad *Groot Arnhem*. Het jaar 1882 was een belangrijk jaar voor deze berg. Na het overlijden van jonkheer E.H.F.A. Schimmelpenninck (1823-1882) woonachtig op Heimerstein, werd het deel ten zuiden van de Rijksstraatweg verkocht aan de familie Leccius de Ridder. In 1900 werd de zandsteenfabriek Leccius de Ridder en Van der Heijden opgericht en in 1914 volgde de kalkzandsteenfabriek Vogelenzang. Voor het fabricageproces van deze fabrieken werden grote delen van de Grebbeberg letterlijk opgeslokt. De afgraving was in 1927 reeds gevorderd tot de meest westelijke uitkijklocatie van de Grebbeberg. De auteur maakte zich grote zorgen over de verdere ontwikkeling en wenste dat de berg een verder afgraven bespaard zou blijven en hoopte dat de berg tot natuurmonument zou worden verheven.

↓ Staand op de Grebbeberg had illustrator Johan Gabriëlse een weids uitzicht over de Rijn. Aan de horizon een groot aantal schoorstenen van steenbakkerijen die in de uiterwaarden waren gevestigd.

Langs de rivier

Opvallend herkenbaar is het aantal kribben aan de Gelderse kant van de Rijn. Deze kribben hadden tot doel de loop van de rivier zo goed mogelijk op z'n plaats te houden en tegelijkertijd de diepgang voor de scheepvaart op de juiste plek te garanderen. De verdedigingswerken van de Grebbelinie zijn nauwelijks te herkennen. Net boven de tram en het riviertje de Grift zijn de contouren door het donkergroene struikgewas nog te zien. De rest gaat schuil achter een deel van de weergegeven Grebbeberg. Ook aan de overzijde is het Betuwse verdedigingswerk De Spees uit 1799/1800 moeilijk herkenbaar. Dit verdedigingswerk ligt direct achter de rij kribben in de bocht van de Rijn. Wel goed zichtbaar is net boven de binnenvaartschepen de kerktoren van Opheusden. Net links daarvan, in de plooi van de schoolplaat, is ook het witte veerhuis van Opheusden waar te nemen.

Ga je naar de overzijde van de Rijn dan kom je uit bij steenfabriek De Blauwe Kamer met de duidelijk zichtbare lange rokende schoorsteen. Tussen deze steenfabriek en de Grebbeberg is nog goed het agrarische karakter van de 'Commandeurswaard' of 'Buijte waarden' te zien, zoals de benaming ooit was. Het waarschijnlijk vlak voor 1800 gebouwde Waardmansion is te traceren direct langs

↑ Aan de voet van de Grebbeberg liep het tracé van de tramverbinding tussen Rhenen en Wageningen. De Grebbeberg zelf was een kleine honderd jaar geleden nauwelijks begroeid.

de Rijnsoever links van de binnenvaartschepen. Het gaat bijna volkomen schuil achter de omliggende bomen en struikgewas. Tegenwoordig zijn zowel het huis als de uiterwaarden onderdeel van het natuurgebied De Blauwe Kamer van Het Utrechts Landschap.

Verantwoording

Met dank aan Frits Spee die mij attent maakte op een aantal archivalia betreffende de Ooster Stoomtram-Maatschappij/NBM.

Literatuur

Deys, H.P., en F. Vogelzang (2010), *Rhenen. Geschiedenis en architectuur*, Monumenten-Inventory Provincie Utrecht, Zeist-Utrecht
 Deys, H.P. (2011), 'De Spees 1741-1850. Argumenten en noodzaak tot de bouw van deze schans met batterij', in: *Jaarboek Stichting Tabula Batavorum* 12, 143-154
 Kwast, B.A. (z.j.), *Nederland in woord en beeld. Riviergezicht aan den Rijn bij Rhenen*, Groningen-Den Haag

Over de auteur

Jan Maarten Doorman is redacteur van *Oud Rhenen* en publiceert regelmatig over de geschiedenis van Achterberg, Elst en Rhenen.

WILLEM H. STROUS

De Rijn als grens tussen Gelderland en Utrecht

Grenswijzigingen bij invoering departementen in 1805

Het begon allemaal in 1795, tijdens de Bataafse Omwenteling. Frankrijk bracht ons Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap. Het staatsbestel ging op de schop. Instituties verdwenen, nieuwe ontstonden. Geografische indelingen die al eeuwen bestonden waren niet langer onaantastbaar. Ontstaan vanuit de middeleeuwen lagen er Gelderse gebieden noordelijk van de Nederrijn, terwijl de Mars ten zuiden van Rhenen – aan de overkant van de rivier – nog steeds tot Utrecht behoorde. Dit alles ging veranderen.¹

De Bataafse Republiek verdeeld in departementen

Het uitbreken van de Franse Revolutie in 1789 zal ook Rhenen niet onberoerd hebben gelaten. Wat ging er veranderen en zou dit ook in Rhenen te merken zijn? Enkele jaren later vielen de Fransen de Republiek binnen; een onrustige tijd brak aan. In 1795 stapten stadhouder Willem v en zijn gezin op het strand van Scheveningen in de boot die hen naar Engeland bracht. Prins Willem v zou nooit meer terugkeren in zijn land. Dit alles tot grote vreugde van patriotsgezinde inwoners van de Republiek der Zeven Vereenigde Nederlanden. De Bataafse Republiek werd uitgeroepen waarbij in de regering burgers de leiding overnamen.

De Franse tijd in Nederland, ook wel de Bataafs-Franse tijd genoemd, was de periode van 1795 tot 1813 waarin het grootste deel van Nederland een vazalstaat was van Frankrijk. Aanvankelijk nog zelf bestuurd; na 1806 door koning Lodewijk Napoleon, de broer van Napoleon Bonaparte die zichzelf in 1804 tot keizer van Frankrijk had uitgeroepen.

→ In 1798 vonden er binnen het landelijk bestuur grote veranderingen plaats. De Staatsregeling van dat jaar kan als eerste Grondwet worden gezien. De regeringsfunctionarissen die de nieuwe besluiten gingen uitvoeren dienden volgens de nieuwe voorschriften een hoed met drie pluimen en een sjerp in de kleuren rood, wit en blauw te dragen.

In 1810 besloot hij de Nederlanden bij het Franse keizerrijk in te lijven.

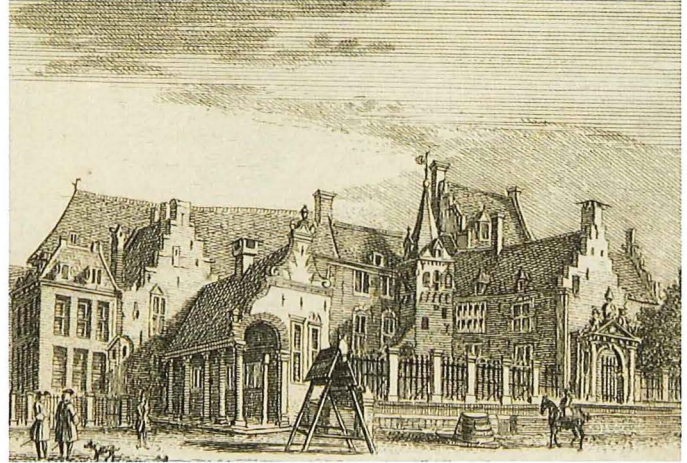
De Fransen voerden in 1795 niet onmiddellijk grote zuiveringen door. Ze kwamen als bevrijders en hoopten de Nederlanders uiteindelijk voor zich te winnen als bondgenoot. Daarbij zorgde de sfeer van de revolutie dat er veranderingen plaatsvonden. Het idee daarbij was dat al deze omwentelingen rustig zouden moeten verlopen. In deze sfeer kwam men in 1798 tot een Staatsregeling die tegenwoordig als onze eerste Grondwet wordt gezien. Daarbij bleef het

niet. Er volgden meer aanpassingen. In de Staatsregeling van 1805 werd het grondgebied van de Bataafse Republiek verdeeld in departementen, een nieuwe geografische indeling van ons land. Deze zogenaamde circumscriptione of beschrijving van de Nederlanden in departementen ging uit van praktische grenzen. Voor het grensgebied tussen Utrecht en Gelderland waren de departementen van de Zuiderzee en van de Boven-IJssel van belang. In het Frans – veel correspondentie was daarin geschreven – spreken we dan over *les Départements du Zuiderzee et d'Issel Supérieure*. We waren tenslotte op dat moment een Frans wingewest. In het eerste departement lag de provincie Utrecht, in het tweede Gelderland met daarin, voor ons van belang, de Betuwe.

De Mars

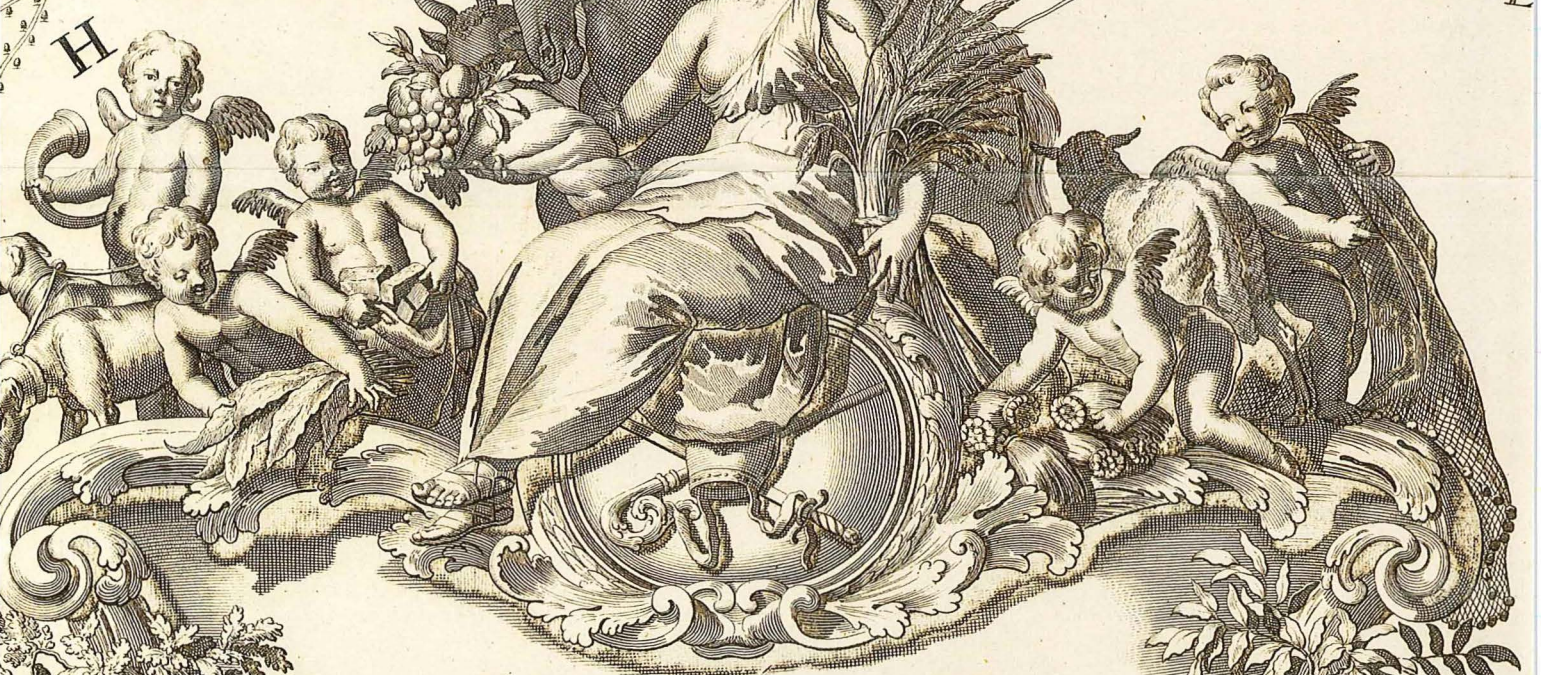
Op 10 juli 1805 antwoordde S. van Lijnden, ambtman, richter en dijkgraaf van het ambt Nederbetuwe, aan het Gedeputeerd Bestuur van Gelderland op hun resolutie van de 12e juni van dat jaar.² In het 10^e artikel van de Staatsregeling werd een opsomming gegeven van de districten en plaatsen binnen het departement. Er werd gevraagd of er nog andere plaatsen waren die óf nog moesten worden toegevoegd óf overgeheveld naar een aangrenzend departement. In een tweede vraag werd geïnformeerd om districten of plaatsen aan de grenzen van het departement te noemen waarvan het 'questieus' was onder welk departement ze zouden moeten ressorteren.

↑ De Hof en Rekenkamer van Gelderland zetelde in Arnhem. Hier werd beoordeeld wat voor gevolgen het had als de grens tussen Gelderland en Utrecht midden in de Nederrijn kwam te liggen.

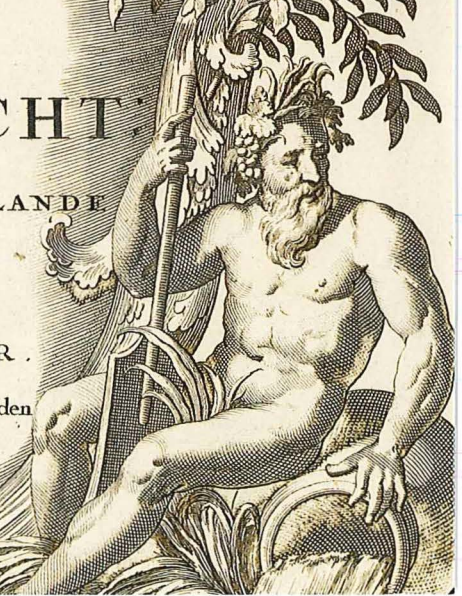
↓ In 1778 karteerden M. en W. Beyerinck op last van Gedeputeerde Staten van Gelderland de buitendijkse gronden. De uiterwaarden op de noordelijke oever van de Rijn hoorden bij Elst maar maakten formeel deel uit van het ambt Nederbetuwe. De huizen van Elst lagen dan weer in het sticht Utrecht.

NIEUWE KAART
 VAN
 DEN LANDE VAN UTRECHT

volgens ordre van
 D'ED: MOG: HEEREN STATEN van WELGEMELDEN LANDE
 doen meten, en in kaart brengen, door
 BERNARD DU ROY, INGENIEUR;
 uitgegeven tot AMSTERDAM door
 IOHANNES COVENS en CORNELIS MORTIER,
 met privilegie van
 de Hoogmog: HEEREN STATEN GENERAL der vereenigde Nederlanden
 en speciaal van
 d'Ed: Mog: HEEREN STATEN vanden
 LANDE van UTRECHT.

← Op de *Nieuwe kaart van den Lande van Utrecht* van Bernard du Roy uit 1743 zijn de grenzen tussen Utrecht en Gelderland in rood uitgevoerd. De Mars, over de Rijn bij Rhenen, hoorde bij Utrecht, terwijl de uiterwaarden op de noordelijke oever tussen Amerongen en Elst weer bij Gelderland hoorden.

↓ De uiterwaarden tussen Elst, hier links, en de Rijn hoorden tot 1805 bij Gelderland. In dat jaar werden deze gronden – met het veerhuis Rijnzigt hier midden in beeld – toegevoegd aan het *Département du Zuiderzee*.

Ambtman Van Lijnden meldde het Gedeputeerd Bestuur dat de Hoge Heerlijkheid Lienden van oudsher een condominium of gedeelde soevereiniteit had, enerzijds van de provincie Gelderland, anderzijds van een particuliere instelling, het Stift Elten. Hij adviseerde, zoals dat met alle andere heerlijkheden is gedaan, ook Lienden van zijn leenroerigheid te ontheffen en als een gewoon kerkdorp te beschouwen.

Vervolgens ging Van Lijnden uitgebreid in op de juridisch twijfelachtige status van de polder de Mars. Deze polder, groot ongeveer 650 morgens, grensde in het oosten aan de voormalige heerlijkheid Lede en Oudewaard, in het zuiden en westen aan de buurtschap Aalst en het dorp Lienden, en in het noorden aan de rivier de Rijn, tegenover de stad Rhenen in het Utrechtse. In de Mars woonden in 1795-1796, volgens de eerste volkstelling ooit in de Nederlanden gehouden, 119 personen. Deze volkstelling werd gehouden

om inzicht te krijgen in de kiesgerechtigde bevolking om daaruit kiesdistricten te kunnen vaststellen. Het ging enkel en alleen om een opgave van het aantal meerderjarige mannen van boven de 18 jaar. Maar sommige gemeenten waren ijveriger dan gevraagd. Zo weten we van de Mars dat er in dat jaar 29 mannen zijn ouder dan 18 jaar in 23 huishoudens, waaronder een weduwnaar. Ze werden alle bij name genoemd. Ook zijn er 90 vrouwen en kinderen. Van hen werd het niet nodig gevonden hun namen en leeftijden te noteren.

Eeuwenlang was er al onenigheid tussen Utrecht en Gelderland over de jurisdictie van de Mars. Van Lijnden verwees in zijn brief aan het Gedeputeerd Bestuur in Arnhem naar wat er in de Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden 12^e deel etc. en in de noot op de gedrukte Nijmeegse Kwartiers Recessen van 12 januari 1797 is geschreven over de geschillen tussen beide voormalige gewesten

aangaande de Mars. De kwestie was ooit voorgelegd aan de stadhouder maar tot een uitspraak was het nooit gekomen. Het kwam Van Lijnden voor, nu de soevereiniteit van de voormalige gewesten vernietigd was, dat de – wat hij noemt – ‘jalousie’ over het bezit van zo’n klein district behoorde op te houden. Gelet op de geografische ligging van de polder, leek het hem het beste dat de Mars werd toegevoegd aan het ambt Nederbetuwe in het departement Boven-IJssel. Als ambtman van het ambt Nederbetuwe lijkt een dergelijk pleidooi van Van Lijnden niet vrij van eigenbelang. Hij pleitte er immers voor dat het gebied dat aan zijn bestuurlijke zorg was toevertrouwd, uitgebreid zou worden. Wat Van Lijndens opmerking voor gevolgen had voor de 119 inwoners van de Mars wordt verderop in deze bijdrage duidelijk.

Het pleidooi van Van Lijnden

Van Lijnden pleitte voor het standpunt om waar dit van toepassing was de Rijn als grens te nemen van de nieuw geformeerde departementen. Zijn stelling luidde dat ter voorkoming van toekomstige heikele kwesties het van groot belang was om voor eens en voor altijd de gehele Rijn en Lek, waar deze de Gelderse oevers raakte, onder Gelderse jurisdictie te brengen. Vanaf het kerkdorp Heusden, tegenover de Grebbeberg waar het Utrechtse grondgebied begon, tot aan Ravenswaaij, het benedenste dorp in de Nederbetuwe aan de Rijn en Lek, hoorde de gehele linkeroever aan Gelderland, stelde hij voor. Daarbij werden de Mars en het rijswaertje bij Rijswijk tegenover Wijk bij Duurstede aan Gelderland toegewezen.

Tegelijkertijd wees Van Lijnden op de omstandigheid dat op de rechteroever van de Rijn, vanaf de Grebbeberg tot even boven de stad Wijk bij Duurstede, een groot aantal prima weilanden in de lengte langs de rivier lag en onbetwistbaar Gelders gebied vormde. Hiertoe behoorden ook de uiterwaarden onder Elst tot aan Amerongen. Hij wees op het feit dat Utrecht slechts hier en daar tussen deze weilanden met een klein strookje land grensde aan de rivier. Door deze toestand, schreef Van Lijnden, was het zo dat een schip dat de Rijn afvoer vanaf het Heusdense veer tot aan het dorp Rijswijk – met andere woorden over een afstand van ongeveer drie uur varen – vier- of vijfmaal Utrechts en even zovele malen Gelders grondgebied passeerde. Een onhoudbare toestand voor schippers die steeds gevisiteerd werden door belastinginners, evenals voor de gerechten in geval van driftgoederen en lijken, en het opsporen en vervolgen van misdadigers. Om nog maar niet eens te spreken over het feit dat er daardoor geen zalmdriften meer konden plaatsvinden dan alleen voor de stad Rhenen.

De oplossing om al deze problemen uit de weg te ruimen was om de jurisdictie van de twee departementen, de grens zogezegd, op de helft van de stroom van de rivier te leggen. Van Lijnden wees als ambtman fijntjes op de consequentie dat zijn ambt Nederbetuwe een aanzienlijk financieel nadeel zou lijden als zijn voorstel zou worden overgenomen. Een aantal prima weilanden aan de rechteroever van de Rijn raakte hij kwijt aan het Utrechtse Departementaal Bestuur en daarmee de inkomsten uit belastingen daarop. Hij verzocht het Departementaal Bestuur in Arnhem er bij de

← Het veer voor de stad Rhenen verbond beide oevers van de Rijn. Eeuwenlang hoorde de Mars bij de stadsvrijheid van Rhenen. In 1805 kwam hieraan een einde toen de Rijn als grens tussen Utrecht en Gelderland ging gelden.

taal Bestuur af van het voorstel van Van Lijnden. Men haalde zelfs een vonnis aan van keizer Adolf uit het jaar 1293 om de jurisdictie over de volle breedte van de Rijn te claimen om zodoende niet de vette weiden aan de rechteroever aan Utrecht te verliezen, mocht de rivier de grens worden tussen beide departementen. Men vroeg de Secretaris van Staat om het ambtsbestuur van Nederbetuwe te horen alvorens een beslissing te nemen.

In het dossier ligt geen uitspraak van deze Secretaris, ook is niet bekend of de ambtman Van Lijnden over zijn belangen op de rechteroever van de Rijn is gehoord. Maar uit een rechtszaak in 1812 bleek dat volgens de wet op de financiën van 17 januari 1806, een koninklijk decreet van 13 april 1807, bevestigd door een keizerlijk decreet van 12 oktober 1810, de Rijn in 1805 is aangemerkt als grens.⁴ De klagers aan de rechteroever van de Rijn – vanaf 1805 waren zij Elstenaren en Amerongers – over belastingaanslagen van de inners van Maurik, Eck en Wiel, en Ingen, werden door de prefect van het departement van de Boven-IJssel in het gelijk gesteld. J. Dijkmeester, de onderprefect van het arrondissement Tiel, was blijkbaar niet op de hoogte van de grenswijziging. Hij kreeg evenwel opdracht de belastinginners te laten stoppen met hun invorderingen, terwijl hij ze aanvankelijk in hun werk had gesteund.

Secretaris van Staat op aan te dringen dat hij voor dit verlies gecompenseerd werd. Gemakshalve bleef onvermeld dat in zijn voorstel de Mars met zijn 119 inwoners in 23 woningen en 650 morgen grond toegevoegd werd aan zijn ambt met alle voordelen van dien. En dat terwijl in 1805 op de rechteroever slechts één huis stond dat van departement zou wisselen: het markante Rijnzicht aan de Opslag in Elst dat hier in 1801 was gebouwd.

De Nederrijn als grens

Van Lijndens betoog werd door het Departementaal Bestuur van Gelderland in hun brief van 14 september 1805 aan de Secretaris van Staat voor de Binnenlandsche Zaken van de Bataafsche Republiek inzake artikel 10 van de Staatsregeling 1805 bijna, maar niet helemaal, letterlijk overgenomen.³ Hun brief was overigens veel en veel langer. Zij schreven de Secretaris van Staat niet alleen over de Nederbetuwse belangen, maar ook werd hij geïnformeerd over 'questieuse' zaken uit bijvoorbeeld de Tielerwaard ('in de eerste plaats') en Culemborg ('in de achtste plaats').

Als vierde kwestie werd de Mars aan de orde gesteld, met uiteraard de eeuwenlange geschillen tussen Utrecht en Gelderland waarbij onder andere verwezen werd naar de missive van Hof en Rekenkamer van Gelderland aan die van Utrecht van 18 december 1759. De geschillen waren voorgelegd aan de stadhouder maar die had nooit een uitspraak gedaan. Ook de kwestie van de rijswaerd tegenover Wijk bij Duurstede kwam, als zesde punt, aan bod.

Bij de vraag van wie de Rijn was, week het Departemen-

↓ De voormalige herberg Rijnzigt – hier in 1963 gefotografeerd – was ooit een drukbezochte tapperij waar wekelijks vele tientallen kannen jenever en brandewijn werden geschonken. In 1805 zal de klandizie niet minder zijn geworden toen dit huis van departement wisselde.

De nieuwe grenzen voelden vertrouwd

Hoe verging het de inwoners van de Mars links van de Rijnstroom en de Ingenaren aan de rechteroever van de Rijn? Zonder een stap te verzetten waren ze geen Utrechters meer maar Geldersen, en omgekeerd. Er was geen conflict aan te pas gekomen. Ze waren niet op de vlucht geweest voor oorlog of geweld om toch in een ander landsdeel terecht te komen. Terwijl bestuurders en ambtenaren zich druk maakten ploegden zij hun land en molken zij hun vee, zoals voor hen hun voorouders dat op dezelfde akkers en weilanden hadden gedaan.

Wat deed zo'n ambtelijk besluit met de gevoelens van de mensen? Voelden ze zich ineens Gelders na eeuwen Utrechters te zijn geweest of Utrechters na zo lang onder Gelders bestuur te hebben geleefd? Hoe de bevolking er over dacht is onbekend. Ze waren ook niet gehoord ondanks de beloften van democratie bij de omwenteling van 1798. De kreet 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap' was van tien jaar daarvoor en dat was in 1805 voor het gevoel al weer lang geleden. Inmiddels waren er landelijke belastingen ingevoerd, dus of je nu in Gelderland of Utrecht, respectievelijk in Lienden, Rhenen, Ingen of in Elst woonde, was om het even. Gewestelijke belastingen waren er niet meer. Overall was de belastingdruk via de Directe Belastingen even hoog ongeacht het departement waarin je woonde.

“Een schip dat de Rijn afvoer van Opheusden naar Wijk bij Duurstede passeerde vier of vijf keer Utrechts en Gelders grondgebied”

In Elst tapte Johannes Quint in zijn herberg – de naam 'Rijnzigt Anno 1801' staat nog steeds boven de deur – uit zijn vaatjes en bediende hij zijn klanten. Ook hief hij weggeld of tol van ieder die van het veer naar het dorp Elst moest of omgekeerd. Zoals hij op zijn beurt weggeld (pacht) moest betalen aan de decanen van Sint Pieter te Utrecht van wie het land was waarover de veerweg liep. Naast herbergier bleek hij dus ook tolgaarder te zijn. Uit een proces-

↑ Ooit inde de ambtman van de Nederbetuwe belastingen over de weilanden die tussen Amerongen en Elst op de noordelijke oever van de Nederrijn lagen. Op deze foto uit 2009 is de schoorsteen van de steenfabriek achter Rijnzigt nog niet ingekort.

stuk uit 1805 bleek dat hij een druk bezochte herberg had.⁵ Een van de stukken in het dossier betrof een rekening van geleverde sterke drank over de periode 3 juli 1799 tot 24 maart 1800. Het totaalbedrag hiervan was f. 2892.15.04. In deze circa 38 weken schonk hij 5.372 kannen jenever leeg, ofwel 141 kannen per week, 20 kannen per dag, de zondag meegerekend. De geleverde 29³/₄ kannen anijs, 42 kannen brandewijn en 40 flessen likeur zullen wel voor feestelijke gelegenheden zijn geweest. Het was rond die eeuwwisseling een komen en gaan daar bij de Ingense veerstoep annex herberg aan de Stichtse kant van de Rijn. Naast de personen die van de pont gebruikmaakten waren er de vrachtrijders die eek kwamen brengen om door de schippers te worden getransporteerd. Of er werd schapenmest aangevoerd dat werd opgehaald voor de tabaksplantages in Elst en Amerongen.⁶ Het Haagse besluit om de grens tussen Gelderland en Utrecht in het midden van de Rijn te leggen zal geen invloed hebben gehad op Quints omzet!

Verantwoording

Noten

- 1 Een eerdere versie van deze bijdrage verscheen als W.H. Strous, 'Migratie op de grens van Gelderland en Utrecht', in: *Jaarboek Stichting Tabula Batavorum* 18 (2017), 9-18. Hierin worden ook grensaanpassingen elders in de Betuwe belicht.
- 2 Het Gelders Archief, Toegang 0016, Archieven Gewestelijke Bestuursinstellingen in Gelderland, inv.nr. 1734

- 3 Het Gelders Archief, Toegang 0016, Archieven Gewestelijke Bestuursinstellingen in Gelderland, inv.nr. 1734
- 4 Het Gelders Archief, Toegang 0016, Archieven Gewestelijke Bestuursinstellingen in Gelderland, inv.nr. 4953
- 5 Regionaal Archief Rivierenland, Toegang 1514, Rechterlijk Archief van de Nederbetuwe, civiele procesdossiers Bank van Kesteren, 1600-1810, inv.nr. 169

- 6 Voor meer gegevens over Rijnzigt zie: N. van den Oosterkamp, 'De Opslag en "Rijnzigt Anno 1801"'. Een markant punt aan de Rijn bij Elst', in: *Oud Rhenen* 35 (2016), nr 2, 4-12

Over de auteur

Willem H. (Pim) Strous is erelid van de HVOOR en publiceert sinds 1991 over de geschiedenis van Rhenen en het aangrenzende gebied in de Betuwe.

Delegatie uit Elst-Rhenen aanwezig bij herdenkingen in Noord-Ierland

In de nacht van 6 op 7 oktober 1942 stortte op de noordflank van de Elsterberg een Halifax W7763 bommenwerper van de Royal Air Force (RAF) neer. Zes van de zeven bemanningsleden bereikten per parachute heelhuids de begane grond, maar uppergunner sgt. F.A. McCluskey overleefde de crash niet en werd dood gevonden in het Prattenburgse bos.

Een in 2013 gestart onderzoek leidde naar Ballymoney in Noord-Ierland waar directe nabestaanden van sgt. F.A. McCluskey werden gevonden. Op het plaatselijke gedenkteken aldaar werd door inspanningen van lokale onderzoekers de naam van sgt. F.A. McCluskey toegevoegd. De toen waarnemend burgemeester Hans van der Pas en Toon Blokland werden in 2014 uitgenodigd om bij de onthulling en dodenherdenking aanwezig te zijn en de nabestaanden van sgt. F.A. McCluskey te ontmoeten. Namens de inwoners van Rhenen, Elst en Achterberg werden toen kransen gelegd.

Na bezoeken in 2015 en 2017 van nabestaanden, plaatselijke onderzoekers en de toenmalig burgemeester Michelle Knight-

McQuillan aan Rhenen was een band ontstaan tussen de Gemeente Rhenen en de plaats Ballymoney, thans genaamd Causeway Coast and Glens Borough. Dit jaar werd deze relatie opnieuw bekrachtigd door een bezoek aan Noord-Ierland van burgemeester Hans van der Pas, Toon Blokland en beide echtgenotes. Ditmaal op uitnodiging van de huidige burgemeester Mrs. Joan Baird, de lokale tak van de Royal British Legion, de RAF Association en de Kingdom of Dalriada Ulster Scots Society. Directe aanleiding vormde de herdenking van het honderdjarig bestaan van de RAF. Tijdens de herdenkingsdienst bij het oorlogsgedenkteken werd gerefereerd aan sgt. F.A. McCluskey. Er werden kransen gelegd namens de nabestaanden, door burgemeester Hans van der Pas namens de inwoners van Rhenen, Elst en Achterberg en door Toon Blokland namens de HVOR Werkgroep Elst en Remmerden.

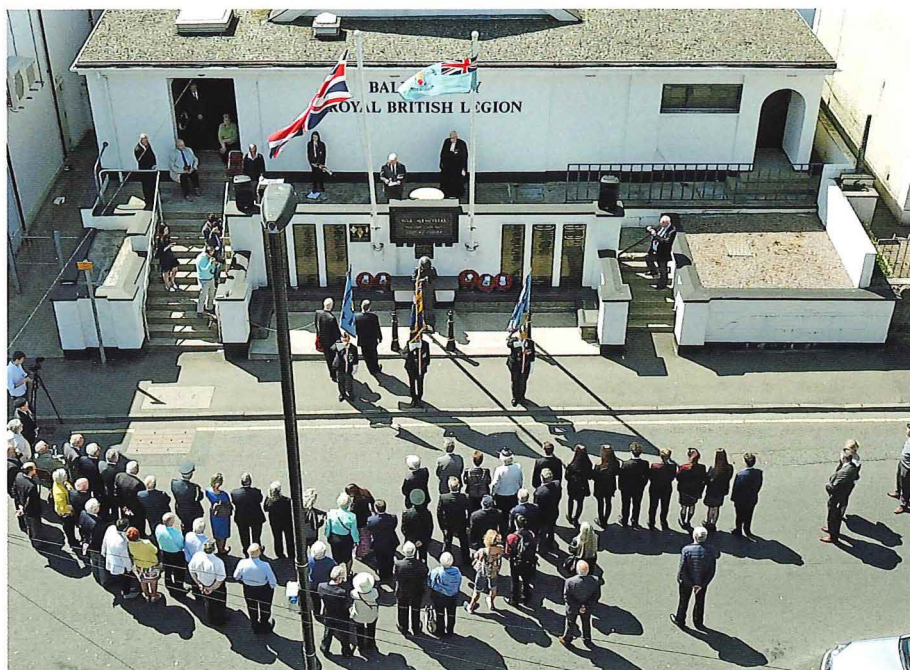
Het officiële deel van deze herdenking bestond verder uit een schoolpresentatie in de Ballymoney Townhall. Hier hield Toon Blokland een lezing waarin sgt. F.A.

↑ Toon Blokland verzorgde een lezing in Ballymoney.

McCluskey centraal stond met als titel *The story of the forgotten Ballymoney airman*. Hans van der Pas sloot deze presentatie af met een toespraak, waarbij hij refereerde aan dit gemeenschappelijke oorlogsverhaal waardoor beide gemeenten met elkaar zijn verbonden. Tijdens de afsluitende 'Mayor's reception', werden in toespraken van beide burgemeesters nogmaals de banden tussen beide gemeenten aangehaald en werden er tussen verschillende instanties en personen geschenken uitgewisseld.

↓ De herdenking bij het oorlogsgedenkteken van Ballymoney.

↓ De Nederlandse delegatie temidden van de Noord-Ierse gastheren.

RIE TERLOUW

Aan de voet van de Cuneratoren

Toen en nu

De bouw van de meer dan tachtig meter hoge Cuneratoren, gebouwd in Nederrijnse laatgotiek, vond plaats tussen 1492 en 1531. De onderste geleding is opgebouwd uit vijf rijen baksteen, afgewisseld met een laag natuursteen. De tweede en derde geleding bestaan uitsluitend uit natuursteen. Oorspronkelijk zag de toren er vrij sober uit. Na de grote torenbrand in 1897, ontstaan door blikseminslag, heeft architect Pierre Cuypers hier tijdens de restauratie verandering in gebracht door toevoeging van pinakels en spitsbogen. De toren werd een sierlijk bouwwerk. Pierre Cuypers was de belangrijkste architect van de negentiende eeuw en verantwoordelijk voor het ontwerp van veel neo-gotische kerken in Nederland. Ook het Rijksmuseum en het Centraal Station in Amsterdam werden door hem ontworpen. Voor zijn restauratie van de Cuneratoren werd door het Rijk een subsidie toegekend van fl. 20.000,-. Als 'tegenprestatie' werd van het Rhenense gemeentebestuur verlangd, dat het grote schilderij *De inname van Rhenen* (1499) werd afgestaan aan het Rijksmuseum. In het museum in Rhenen hangt slechts een kopie.

Nog meer schade aan de toren

In 1934 vloog tijdens loodgieterswerkzaamheden het dak van de kerk in brand. Hierdoor ontstond ook schade aan de torenmuur. Daarbij bleef het niet. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de toren op 24 april 1945 opnieuw zwaar getroffen, nu door Engelse bommenwerpers. De toren zou door de Duitsers als uitkijkpost zijn gebruikt. De restauratie die toen volgde, duurde tot 1974. Een aantal keer moest ondeugdelijk bouwmateriaal weer worden vervangen.

Jarenlang was Rhenen trots op zijn toren totdat in 2013 bleek dat restaureren opnieuw noodzakelijk was. In 2015 werd begonnen met groot onderhoud aan metselwerk, natuursteen, beelden en loodwerk. Op 14 december 2017 werd de restauratie afgerond waarbij tegelijkertijd de nieuwe (led)verlichting in gebruik werd genomen. Ter gelegenheid van deze laatste restauratie werd begin 2014 een tentoonstelling gehouden in Museum Het Rondeel, met de titel *Toren in de Steigers*, samengesteld door Marja de Jongh. Pronkstuk was 'de echte haan', de windwijzer, die – ook voor restauratie – van de torenspits was gehaald. Deze haan was in 1953 nieuw geplaatst na herstel van de in 1945 verwoeste toren.

Beiaard

Tijdens de bouw van de Cuneratoren werden er in 1519-1520 al zes luidklokken gegoten. In de jaren daarna werd hier nog een aantal aan toegevoegd, waaronder de 1.660 kilo zware Paulusklok uit 1555, de grootste van alle. Deze klok is de enige die alle rampen door de eeuwen heen heeft overleefd. In de zeventiende eeuw werden er zelfs klokken verkocht, omdat de stad er financieel slecht voor stond. Met de opbrengst werd het dak van de

↓ De Cuneratoren in de steigers zoals Piet Terlouw hem fotografeerde in 1959. Met op de voorgrond de villa van tandarts Van der Spoel, die als woning met praktijkruimte was ingericht.

← Leo van Stempvoort gefotografeerd in 1960. Hoog in de Cuneratoren bespeelde hij tientallen jaren het stokkenklavier van de beiaard.

kerk hersteld. De Paulusklok bleef echter in de toren hangen en maakt nu deel uit van de beiaard.

In 1925 werd de Stichting Carillonfonds Rhenen opgericht. In 1933 was er voldoende geld ingezameld en kon een nieuw Van Bergen-carillon worden gekocht. De klokken hingen echter nog niet in de toren toen die in 1934 schade opliep. Nog voordat het carillon in de toren kon worden geplaatst, werden in 1943 alle 26 klokken door de Duitsers gevorderd en omgesmolten tot oorlogstuig. Na de Tweede Wereldoorlog, in 1953, is er opnieuw een stichting opgericht die zich beijverde geld in te zamelen voor een nieuw carillon. Twee jaar lang werd er maandelijks gecollecteerd. Ook het gemeentebestuur heeft een flinke bijdrage geleverd, hetgeen resulteerde in een eindbedrag van in totaal fl. 54.500,--. Als compensatie voor de geleden oorlogsschade werd nog een bedrag van fl. 20.000,-- ontvangen. De beiaard bestaande uit 47 klokken – waarvan 46 gegoten door Gieterij Van Bergen uit Heiligerlee – hangt sinds december 1959 in de toren.

↓ De toren in juni 2018 gefotografeerd door Kristel Lens. De villa moest in de jaren tachtig van de vorige eeuw plaatsmaken voor een appartementencomplex.

↑ Een opname uit 1970; deze restauratie van de Cuneratoren duurde van 1945 tot 1974; pas in 1976 werden de laatste beelden op de toren geplaatst.

Toen en nu

De 29-jarige Leo van Stempvoort was de eerste beiaardier die de beiaard ging bespelen. Toen in 1995 bleek dat de beiaard hard aan restauratie toe was, maar het gemeentebestuur voorlopig niet bereid was om geld beschikbaar te stellen, besloot een aantal Rhenenaren in 1997 de Stichting Beiaard Cuneratoren op te richten. Men vreesde dat op korte termijn handmatige bespeling niet meer mogelijk zou zijn. Met inzet van eigen mensen, waaronder Henk Gieszen, en onder deskundige leiding van Gideon Bodden, heeft de stichting zich sterk gemaakt voor professionele restauratie en het bespeelbaar houden van het carillon. De firma Eijsbouts uit Asten verzorgde het onderhoud. Instellingen, bedrijven, het Rhenense gemeentebestuur en ruim 150 donateurs zorgden voor de financiële middelen. Klaas de Haan werd in 1998 de nieuwe stadsbeiaardier en is dit nog steeds.

Inmiddels is afgelopen jaar ook de volgende restauratie van de beiaard en de klokkenstoel succesvol afgerond. De Stichting Beiaard Cuneratoren werd eind 2017 opgeheven en heeft haar taken overgedragen aan de Stichting Cuneragilde Rhenen. Wat in al die eeuwen wel veranderde is de bewoning die de toren omringde. De toren stond regelmatig in de steigers maar kwam daar ook steeds weer uit te voorschijn. Vaak was aan de voet van de toren dan weer een stukje van de stad veranderd.

Verantwoording

Literatuur

- Gieszen, H.B. (2000), 'Restauratie beiaard Cuneratoren', in: *Oud Rhenen* 19, nr 1, 34-44
 Leeuwen, W. van (2008), 'Pierre Cuypers en de "grote toren". Herstel van de Cuneratoren na 1897', in: L. Bultje-van Dillen e.a. (red.), *Geschiedenis van Rhenen*, Utrecht, 360-369 en 581-582

Over de auteur

Rie Terlouw werkte tot 2014 bij de Gemeente Rhenen. De afgelopen tien jaar is zij medewerker in Museum Het Rondeel.

NEES VAN DEN OOSTERKAMP

Historische brandweerauto uit Rhenen gepresenteerd aan publiek

Oud-brandweerlieden restaureren Ford V8

Ons cultureel erfgoed bestaat niet alleen uit historische gebouwen of mooie schilderijen. Ook bijzondere voertuigen, historische treinen en inmiddels stokoude schepen behoren tot ons mobiele erfgoed. De Ford V8 uit 1939 – ooit het belangrijkste blusvoertuig van de Rhenense brandweer – was bijna dertig jaar betrokken bij de brandbestrijding in onze gemeente. De oud-brandweermannen die de wagen onlangs in oude staat herstelden, zorgden ervoor dat de gerestaureerde wagen bij feestelijkheden weer aan het publiek getoond kan worden.

Bijna dertig jaar inzetbaar

In de jaren voorafgaand aan het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werden in Nederland maatregelen genomen ter bescherming van de bevolking. Er werden gezamenlijke oefeningen gehouden van brandweer, Rode Kruis en de nieuw opgerichte Luchtbeschermingsdienst. Het brandweermaterieel van Rhenen bestond op dat moment uit een in 1934 aangeschafte manschappen- en materieelwagen, de Uiver, en acht stuks verrijdbare brandweerkarretjes met standpijpen, kraansleutels, straalpijpen en slangen. Deze karretjes waren niet alleen in Rhenen, maar ook in Achterberg en Elst gestationeerd.

Vanwege de mobilisatie kreeg men in Rhenen in september 1939 ten behoeve van de Luchtbeschermingsdienst een baby-motorspuit ter beschikking. Ook werd een tweewielige mechanische ladderwagen aangeschaft bij de firma Geesink te Weesp. Er was echter ook behoefte aan een nieuw brandweervoertuig met meer pompvermogen. Met medewerking van het Rijk bestelde men bij de firma Kronenburg in Culemborg een Ford V8. Door de aanschaf van dit moderne brandweervoertuig kwam de Rhenense brandweer in bezit van een zodanige pompcapaciteit, dat men wel honderd meter ver kon spuiten. Kronenburg liet de groten-deels houten opbouw maken door Carrosseriefabriek J.B. Remmers te Tilburg en verzorgde zelf de verdere afbouw en montage van de pomp. Kort nadat het voertuig in 1939 in gebruik was genomen, brak de Tweede Wereldoorlog uit en

werd Rhenen in mei 1940 zwaar getroffen door Duitse beschietingen tijdens de Slag om de Grebbeberg. De nieuwe brandweervagen werd tijdens deze periode volop ingezet. In de latere oorlogsjaren vorderde de Duitse bezetter steeds meer voertuigen, waardoor ook deze brandweervagen gevaar liep. Men besloot daarop de auto deels gedemonteerd onder te laten duiken, waardoor men niet tot vordering kon overgaan.

Een bijzondere naoorlogse inzet van de Rhenense Ford V8 brandweerauto vond plaats tijdens de watersnoodramp in 1953. De Brandweer Rhenen nam met dit voertuig deel aan de hulpverlening in Zeeland. De brandweerauto deed tot 1968 dienst in Rhenen, waarna hij nog een aantal jaren door de brandweer in Achterberg werd gebruikt en vervolgens werd ondergebracht op de Rhenense gemeentewerf. Het voertuig ging daarna af en toe bij bijzondere gelegenheden de weg op.

↓ In 1981 werd de spoorlijnverbinding naar Rhenen hersteld. Bij de ingebruikname van de lijn en de opening van het nieuwe stationsgebouw was ook de brandweer aanwezig. Met Ep Keijman aan het stuur en Johan Smit als bevelvoerder staat de Ford V8 hier voor het Viaduct.

↓ Bij gelegenheid van de opening van de nieuwe brandweerkazerne aan de Herenstraat/Achterbergsestraatweg in 1984 werd het gemeentebestuur in de Ford V8 naar de nieuwe kazerne gereden.

Kronenburg

Ooit was de firma Kronenburg een van de bekendste bouwers van brandweervoertuigen in Nederland. De basis voor het bedrijf werd al gelegd in het begin van de negentiende eeuw, toen Michiel Kronenburg in de Achterstraat in Culemborg een koperslagerij begon. Een van de eerste producten was een koperen windketel, bedoeld om ervoor te zorgen dat brandspuiten een constante waterstraal konden leveren. Al snel daarna werden er complete brandspuiten gebouwd en in de eerste helft van de twintigste eeuw kwam de productie van brandweerauto's bestemd voor gemeentelijke brandweerkorpsen op gang. Voor deze voertuigen gebruikte Kronenburg bestaande chassis van Ford en Chevrolet. De opbouw was grotendeels van hout dat bekleed werd met plaatijzer. In eerste instantie werden de brandweervoertuigen voorzien van geïmporteerde pompen afkomstig van Amag-Hilpert uit Duitsland en Delahaye uit Frankrijk. In de jaren dertig van de vorige eeuw ging men echter zelf pompen bouwen en was de Kronenburgpomp een noviteit omdat deze de eerste was met een ingebouwde vacuüm-pomp. Tot 1939 importeerde Kronenburg brandslangen uit Duitsland en Italië. De Tweede Wereldoorlog maakte daarvan een einde, waarna Kronenburg de fabricage van brandslangen zelf ter hand nam. In de beginperiode werden er vlasslangen geweven, later ging men over op de productie van kunststof slangen. In 1950 vertrok Kronenburg naar Hedel, waar voldoende ruimte was om de productie in een groter bedrijfspand op één locatie voort te zetten. In 2000 stopte Kronenburg als bouwer van brandweervoertuigen, al geldt deze naam binnen brandweerkringen nog steeds als een begrip.

↓ In 1982 werd in Rhenen de Eerste Nationale Oldtimerdag voor brandweervagens gehouden. In 1984 volgde een tweede Oldtimerdefilé. Uiteraard was de Rhenense Ford V8 bij beide manifestaties aanwezig.

Historisch brandweermaterieel

Het is opmerkelijk dat de oude brandweervagen nadat deze buiten gebruik was gesteld, altijd in eigendom van de Gemeente Rhenen is gebleven en nooit is verkocht of ten prooi is gevallen aan de slopershamer. Dat geldt overigens ook voor de oude grotendeels houten brandweerpomp uit 1895 die de laatste jaren in de kelder van het gemeentehuis stond. Een derde brandweervoertuig dat in Rhenen bewaard is gebleven betreft de hiervoor al genoemde tweewielige mechanische ladderwagen, die eind jaren dertig werd aangeschaft. Deze ladderwagen kwam nadat hij door de gemeente was afgedankt terecht bij de inmiddels niet meer bestaande firma Kroonsteen te Remmerden. Begin jaren negentig van de vorige eeuw kwam hij in bezit van Nico Mol. Via hem kwam de ladderwagen terecht bij Cees Rijkssen te Achterberg die hem op zijn beurt weer schonk aan de Vereniging Vrijwillige Brandweer Rhenen 1924 (VBR1924). Ondanks het feit dat de ladderwagen nog wacht op een restauratie, vormen deze drie oude brandweervoertuigen samen een mooie collectie historisch Rhenens brandweermateriaal. Op vrijdag 10 mei 2016 werden de brandweerpomp uit 1895 en de Ford V8 brandweerauto tijdens een officiële bijeenkomst overgedragen aan de VBR1924. Door deze overdracht werd de aanwezigheid van dit voor Rhenen belangrijke historisch brandweermaterieel binnen de eigen gemeentegrenzen veiliggesteld. De brandweerpomp uit 1895 was op dat moment al gerestaureerd en heeft een mooie plaats gekregen in de brandweerkazerne aan de Achterbergsestraatweg. Er was echter nog heel wat werk aan de winkel, want de Ford V8 brandweervagen was dringend aan een grondige restauratie toe.

← Een team van oud-brandweerlieden van de Rhenense brandweer boog zich over de restauratie van de Ford V8 uit 1939.

↓ → Zeven leden van de Vereniging Vrijwillige Brandweer Rhenen 1924 (VBR1924) maken een proefrit met de gerestaureerde oldtimer.

Restauratie

Voor deze restauratie werd door VBR1924 een plan gemaakt en werden voldoende financiële middelen bijeengebracht door sponsoren en donateurs. De restauratiewerkzaamheden werden door leden van de brandweervereniging zelf uitgevoerd. Een groep oud-brandweerlieden ging in 2016 van start en werkte in een loods op Remmerden anderhalf jaar lang tweemaal per week aan het project. In totaal werkten ongeveer 20 man samen omstreeks 3.000 uur aan het voertuig. Een forse en tijdrovende klus, waarbij niet meer in eigen land verkrijgbare onderdelen zelfs door Ford Amerika werden geleverd. Op donderdag 19 april jongstleden werd in de brandweerkazerne aan de Achterbergsestraatweg de gerestaureerde brandweerauto gepresen-

teerd. Burgemeester Hans van der Pas gaf in zijn speech na de onthulling aan het belangrijk te vinden dat de oldtimer voor de inwoners van Rhenen zichtbaar blijft. Die zichtbaarheid was er ook tijdens de Cuneradag op zaterdag 9 juni toen het gerestaureerde voertuig in een optocht van oude brandweerwagens aan het publiek werd getoond. Het eindresultaat mag er zijn. De restaurateurs hebben de brandweerauto in oude luister hersteld en daarmee teruggegeven aan de Rhenense gemeenschap. Door de overdracht van de historische brandweerauto aan de Vereniging Vrijwillige Brandweer Rhenen 1924 en de vakkundige restauratie door een aantal van hun leden blijft een prachtig stukje mobiel Rhenens erfgoed bewaard.

Verantwoording

Met dank aan Nico Mol van de Vereniging Vrijwillige Brandweer Rhenen 1924 (VBR1924) voor zijn medewerking aan de totstandkoming van deze bijdrage.

Literatuur

Deys, H.P. e.a. (2004), *Brandalarm in de Grebbe-stad. 80 jaar Vrijwillige Brandweer Rhenen*, Rhenen
 Snellen, P. (2009), 'Kronenburg. Een magische naam in de brandweerwereld', in: *Eén-Eén-*

Twee. Tijdschrift over brandweer en hulpverlening 30, nr 4, 34-40

Over de auteur

Nees van den Oosterkamp is redacteur van *Oud Rhenen*.

BERT HUISKES

Twee gezichten op Rhenen van Hercules Segers

Nieuwe luchtpartijen voor beide schilderijen

Toen Rembrandt van Rijn in 1656 bankroet ging, was hij in het bezit van ruim 130 schilderijen. Daaronder waren er acht van de hand van Hercules Segers (1589/90 - 1633/1640) die een veel groter oeuvre moet hebben vervaardigd dan is overgeleverd.¹ Ook Segers torste in zijn nadagen een zware schuldenlast en zag zich in 1631 genoodzaakt zijn huis aan de Amsterdamse Lindengracht te verkopen.²

Standpunt van de schilder

We kennen van hem een *Gezicht op Rhenen vanuit het Noorden* en een *Gezicht op Rhenen*. Het eerste meet 42,6 bij 66,6 cm. Het tweede is aanzienlijk kleiner en meet 27,1 bij 36,1 cm. Beide panelen bevinden zich in de Gemäldegalerie van de Staatliche Museen te Berlijn.³

Al is het kleinere paneel spiegelbeeldig ten opzichte van het grotere: de huizen-

groep rond de toren en de molen (de Berg- of Oostmolen, een standerdmolen ter hoogte van de Oude Dijksestraat) is op beide schilderijen nagenoeg identiek. Er lijkt een klein verschil te zitten in het standpunt van de kunstenaar. Bovendien is de Cuneratoren wat anders uitgewerkt. Het meest opvallende verschil zit in de stoffering van het landschap. Op het grote paneel staat de schilder naar het lijkt

↑ *Gezicht op Rhenen vanuit het noorden*, omstreeks 1625-1630. Aan dit schilderij is na de dood van Segers aan de bovenzijde een tweede plank toegevoegd. In de nieuwe wolkenlucht is een diepblauw pigment gebruikt, dat in het oorspronkelijke schilderij ontbreekt.

← Gezicht op Rhenen, omstreeks 1625-1630. Deze weergave is door Segers in spiegelbeeld geschilderd. Misschien wilde hij ook een ets van het stadsgezicht maken. Daarvan zijn echter geen exemplaren overgeleverd. Van een geschilderd gezicht op Wageningen in spiegelbeeld zijn wel etsen bekend.

zo'n 150 meter boven een vertakking van karrensporen, die niet goed te identificeren is met het huidige stratenpatroon. Het standpunt kan ongeveer samenvallen met de Julianastraat op de hoek van de Eikenlaan. Daar zou je de stadsmuur frontaal in je blikveld krijgen met vrij zicht op het bolwerk bovenaan de Molenstraat en kijk je in een rechte lijn verder naar de Cunerakerk, die op het schilderij pal achter dat bolwerk ligt.

Het kleinere paneel toont Rhenen ogenschijnlijk van iets grotere afstand. Het achterwege laten van de stadsmuur en het patroon van zandwegen, het stofferen van het landschap met struiken en bomen die kleiner lijken dan de menselijke figuren op het grotere paneel: dit alles schept de illusie van een grotere ruimte. Maar een standpunt verder weg van de stad impliceert een grotere hoogte op de stuwwal. Dan moet optisch een groter deel van de toren onder de horizon te-

recht komen en dat is op het schilderij niet het geval. De horizon snijdt op beide voorstellingen de toren halverwege het tweede lid. Ook de bovenkant van de molen verhoudt zich op eenzelfde manier tot de horizon. Hier foet Segers ons met schilderijmiddelen. De proporties van de toren verschillen onderling. De Cuneratoren op het grotere schilderij is slanker, haar geleding is gearticuleerder en daarmee werkelijkheidsgetrouwer.

Meer lucht door een lagere horizon

We moeten het nog hebben over de lucht, al was dat voor Segers zelf wellicht niet zo'n ding. Hij heeft het grotere paneel voltooid met een horizon ter halve hoogte. Pas later (een schildersgeneratie later?) is aan de bovenkant van het paneel met een tweede plankje de hoogte van het schilderij verdubbeld en de lucht bijgeschilderd zodat de horizon van het landschap op ongeveer een kwart van de

totale hoogte kwam te liggen. In de schildering van het toegevoegde deel is smalt – een pigment met een diepblauwe kleur – gebruikt dat in de lucht op de onderste helft ontbreekt.

Het bovenste plankje is met behulp van metingen van jaarringen gedateerd. Het zou pas na 1640 – na de dood van Segers – geschikt zijn geweest voor gebruik. Salomon Ruysdael en Jan van Goyen introduceerden in de late jaren '30 van de zeventiende eeuw een lage horizon en een hoge lucht in hun landschappen. Dat sloeg aan op de kunstmarkt. Mogelijk heeft de kunsthandelaar die als tweede de failliete boedel van Segers in handen kreeg het paneel laten aanpassen aan de smaak van de jaren na 1640.⁴ Bij het kleine paneel verschilt de jaarringdatering van de beide plankjes slechts twee jaar. Hier is de extra lucht mogelijk nog het werk van Segers zelf.⁵

Verantwoording

Noten

- Deze tekst is in hoofdzaak gebaseerd op de catalogus die verscheen bij de tentoonstelling over Hercules Segers in het Rijksmuseum van 7 oktober 2016 t/m 8 januari 2017, zie Leeflang & Roelofs (2016)
- Veen (2016), 28
- Inventarisnummers 808 A en 808 B
- Roelofs (2016), 297
- In Leeflang & Roelofs (2016) wordt verwezen naar Van Gelder (1950) omtrent de toevoe-

gingen aan de panelen en naar een ongepubliceerd rapport van Klein (1997), die nieuwe kapjaren van het paneelhout vaststelde.

Literatuur

- Gelder, J.G. van (1950), 'Hercules Seghers, erbij en eraf', in: *Oud Holland* 65, 216-226
- Klein, P. (1997), *Rapport zonder titel*, Universitat Hamburg, Institut fur Holzwissenschaften
- Leeflang, H., & P. Roelofs (eds.) (2016), *Hercules Segers. Painter, Etcher*, 2 volumes, Amsterdam

Roelofs, P. (2016), 'Paintings', in: H. Leeflang & P. Roelofs, *Hercules Segers. Painter, Etcher*, 2 volumes, Amsterdam

Veen, J. van der (2016), 'Hercules Segers, disregarded and yet a great artist', in: H. Leeflang & P. Roelofs, *Hercules Segers. Painter, Etcher*, 2 volumes, Amsterdam

Over de auteur

Bert Huiskes is oud-conservator van Museum Het Rondeel in Rhenen.

JAN MAARTEN DOORMAN

Beeldverhaal van Ouwehands Dierenpark

Foto's en brochures uit de
nalatenschap van Joop Baars

Het is slechts weinigen gegeven om de leeftijd van honderd jaar te bereiken. HVOR-lid Joop Baars trad toe tot deze groep allersterksten; hij overleed in april van dit jaar enige dagen na zijn honderdste verjaardag. Tijdens zijn lange leven moet de Tweede Wereldoorlog op hem een grote impact hebben gehad. Als een van de weinige burgers was hij na 10 mei 1940 nog aanwezig in Rhenen. Zo maakte hij de verwoesting van de binnenstad op 13 mei van zeer nabij mee. Als medewerker van Ouwehands Dierenpark ondervond hij aan den lijve wat het betekende om in de frontlinie te liggen. Hij was op het park toen zijn toekomstige schoonvader en oprichter van het dierenpark, Cor Ouwehand, zich vlak voor de Slag om de Grebbeberg gedwongen zag op bevel van de Nederlandse legerleiding zijn belangrijkste roofdieren te doden.

Na de meidagen 1940 werd het dierenpark weer opgebouwd. Veel hiervan werd teniet gedaan toen de bevrijding naderde en de dieren vanwege een gedwongen evacuatie in februari 1945 via Veenendaal naar Doorn werden overgebracht. Als herinnering aan deze gedenkwaardige verhuizing liet Joop Baars later een schouw in zijn tabaksboerderij aan de Utrechtsestraatweg maken met daarop de dieren vereeuwigd die begin 1945 hun vertrouwde plek op de Grebbeberg moesten verlaten.

Na de Tweede Wereldoorlog braken er betere tijden aan. Samen met zijn zwager Bram Ouwehand vormde hij de directie en wist hij Ouwehands Dierenpark fors uit te breiden en een grote landelijke bekendheid te geven. Schoonvader Cor Ouwehand was al direct bij de start van het dierenpark in 1932 begonnen met veel reclame te maken voor zijn bedrijf. Een formule die zoon Bram en schoonzoon Joop Baars doortrokken toen zij zelf aan het roer stonden. Het zorgde ervoor dat Ouwehands Dierenpark een begrip werd in Nederland.

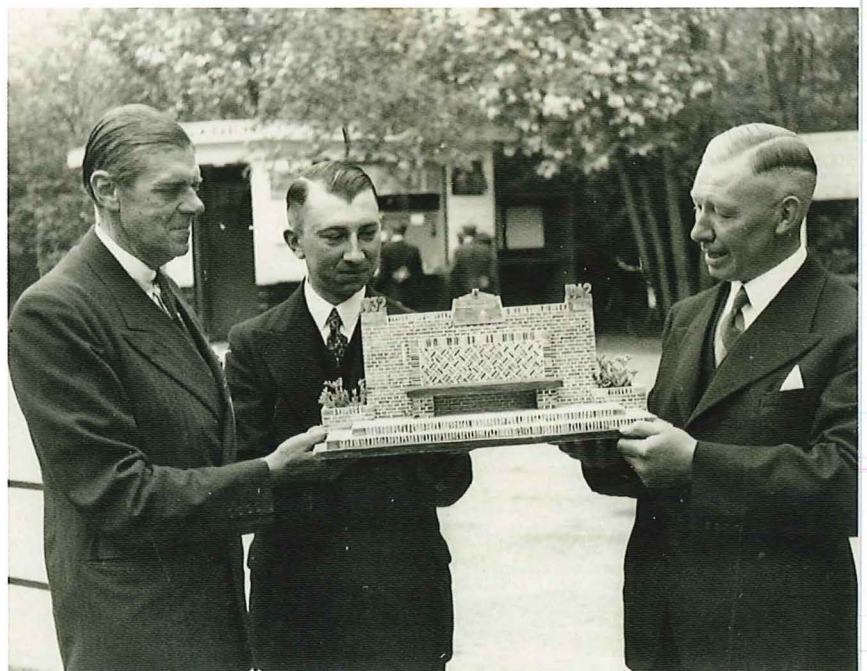

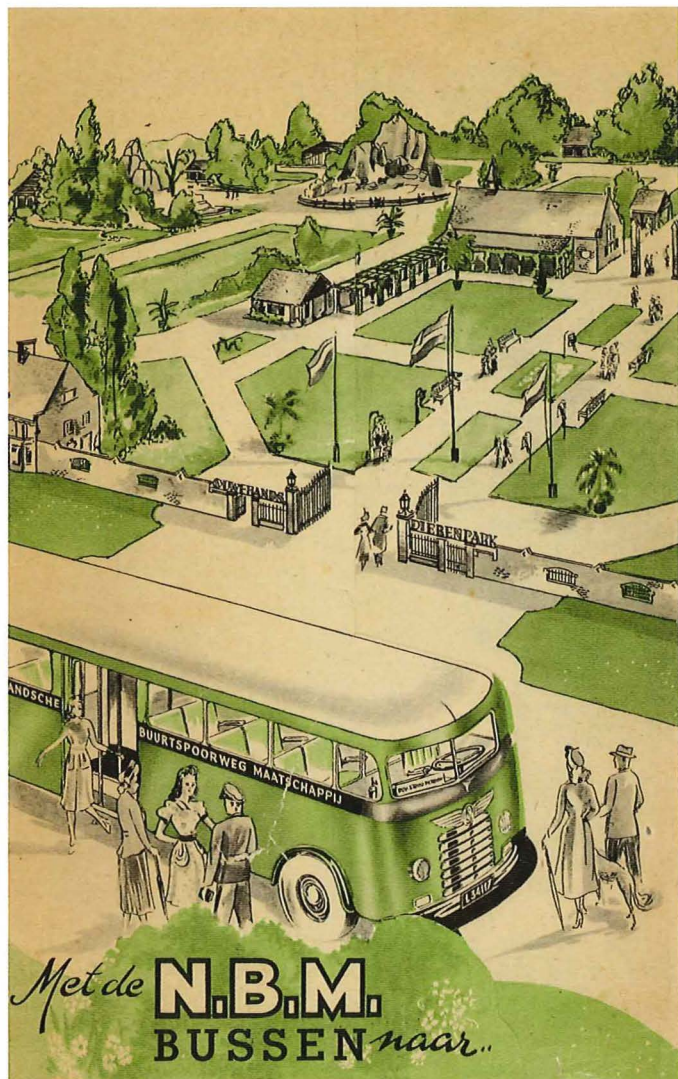

↑ Al voor de Tweede Wereldoorlog was een van de grote attracties van Ouwehands Dierenpark de show met de 1000 krokodillen. Vol trots kon men de concurrentie aan met steden als Berlijn en Parijs. Ook de alligators – want dat waren het feitelijk – ontkwamen niet aan de oorlogsprikelen. In de meidagen ontploften granaten in hun pool waardoor hun aantal drastisch afnam.

← De dreigende kop van de tijger geeft goed aan in wat voor tijden Ouwehands Dierenpark verkeerde. Deze brochure stamt uit de zomer van 1941 en is door de oorlogssituatie en de daaruit voortvloeiende papierrantsoenering soberder geworden dan Cor Ouwehand wilde. In de gids veel wetenswaardigheden over de herstelde diertuin. Maar ook een eerbetoon aan de dieren die de meimaand van 1940 niet overleefden, zoals de jonge en intelligente chimpansee Nelly en de in mei 1939 overgekomen giraffen.

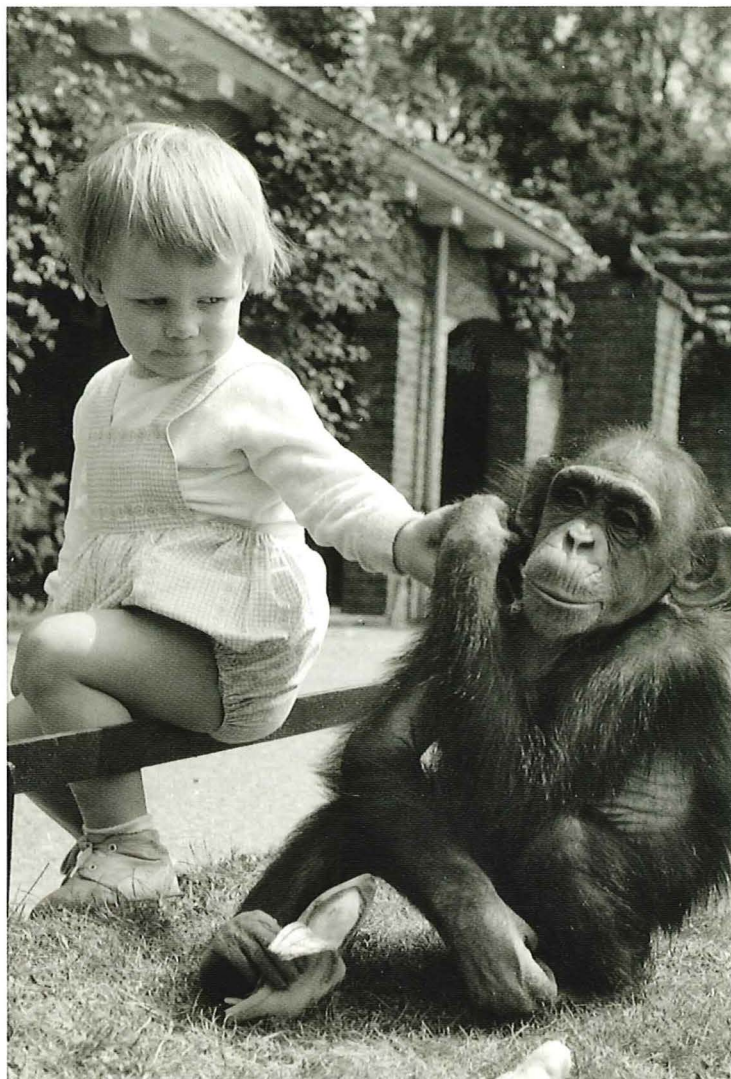
→ Op 18 juni 1942 was er ondanks de moeilijke tijd waarin men verkeerde gelegenheid om het tienjarig bestaan extra aandacht te geven. Burgemeester G.C.D. d'Aumale baron van Hardenbroek (links) kwam samen met oprichter Cor Ouwehand (rechts) en zoon Bram Ouwehand de opening verrichten. De jubileumbank bestaat nog altijd. Vanaf het begin had Cor Ouwehand een goede hand in het vinden van publiciteit voor zijn dierenpark. Ook de eerste lustrumviering in 1937 was niet ongemerkt voorbijgegaan.

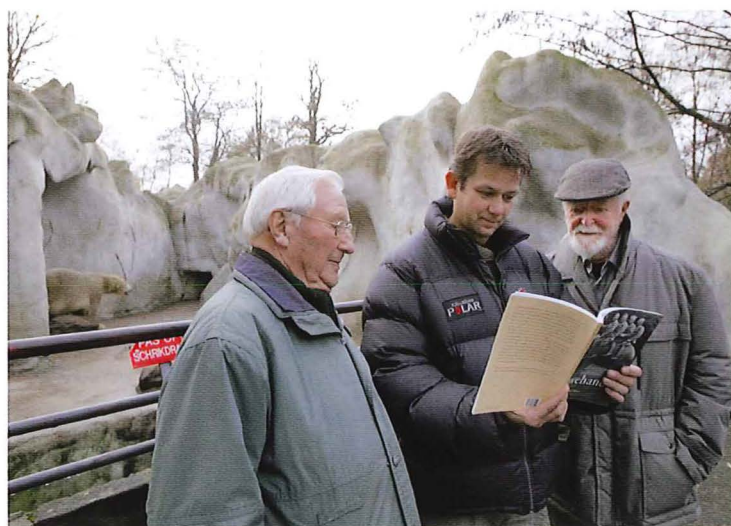

↑ Direct na de Tweede Wereldoorlog werd extra reclame gemaakt in steden als Amsterdam, Amersfoort, Arnhem, Utrecht en de plaatsen die daar tussen lagen. Met de bus van de Nederlandsche Buurtspoorweg Maatschappij (N.B.M.) was het dierenpark rechtstreeks of met een korte overstap te bereiken. Voor 3 gulden en 50 cent had je als volwassene al een abonnement inclusief de entree voor de dierentuin. Een normale entreekaart was slechts 60 cent; kinderen tot 9 jaar betaalden 35 cent.

→ In 2004 verscheen het boek *Ouwehands. Een dierenpark in oorlogstijd*. In het midden auteur Robert-Jan de Boer tussen Bram Ouwehand links en Joop Baars rechts. Het boek verscheen naar aanleiding van het in 2003 uitgezonden TV-programma *Andere Tijden*. De beide oud-directieleden keken in deze documentaire terug op de roerige oorlogsperiode van het dierenpark.

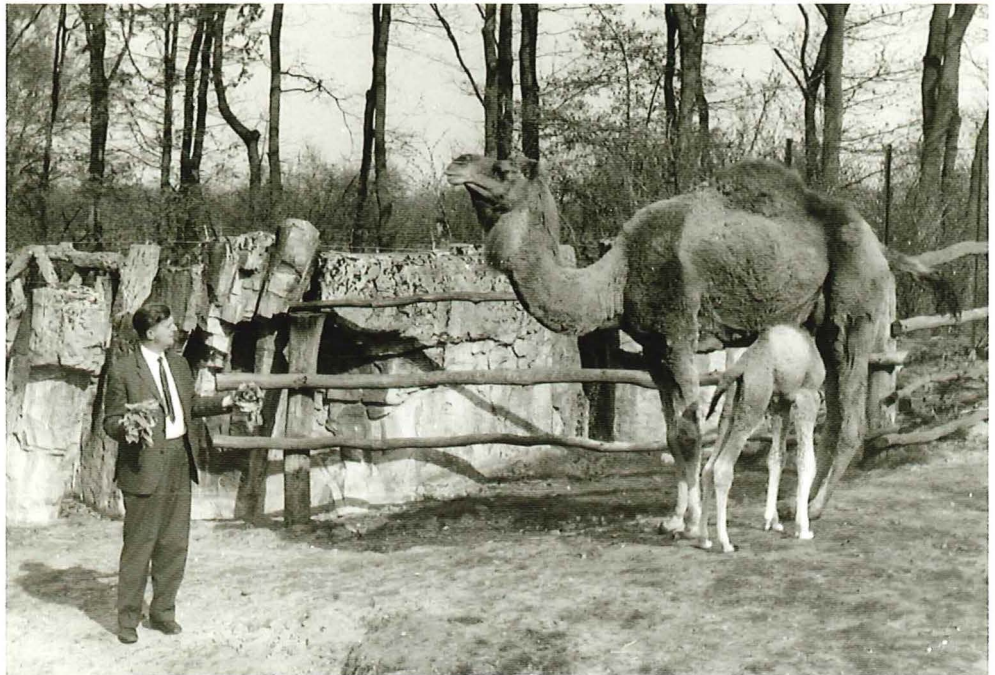
↑ Direct contact tussen bezoeker en dier stond lange tijd hoog in het vaandel, zoals hier in een eigen fotoreportage werd vastgelegd. De verspreiding van dergelijke foto's moest nieuwe bezoekers verleiden ook naar Ouwehands Dierenpark te komen.

→ In 1956 konden restaurant De Koningstafel en een 90 centimeter diep zwembad worden gerealiseerd. Een jaar later volgde het wedstrijd-bad. Inwoners van Rhenen konden voor de helft van de normale entree naar binnen. Jarenlang was hier zwem- en waterpolovereniging De Forellen actief. Een vereniging waar Joop Baars voorzitter van zou worden.

→ De geboorte van een nieuw dier is voor iedere dierentuin een heuglijke gebeurtenis. Joop Baars is hier te zien met een jonge dromedaris met moeder. Deze goed benaderbare dieren waren belangrijk om de bezoekers direct in contact te brengen met de dieren van het park. Gedurende de eerste decennia van Ouwehands Dierenpark werden zelfs kamelen ingezet om mensen op te laten rijden.

Verantwoording

Uit de nalatenschap van Joop Baars is een aantal documenten, brochures en foto's overdragen aan de HVOR. Wij zijn de familie zeer erkentelijk voor deze schenking.

Literatuur

Baars, J. (z.j.), 'n Dierenpark in vogelvlucht. Ou-

wehands Dierenpark. Rhenen, op de Grebbeberg, Rhenen

Boer, R.-J. de (2004), *Ouwehands. Een dierenpark in oorlogstijd*, Amsterdam

Boer, R.-J. de (2008), 'Heel het land naar Ouwehand. De beginjaren van Ouwehands Dierenpark', in: L. Bultje-van Dillen e.a. (red.), *Ge-*

schiedenis van Rhenen, Utrecht, 400-411 en 583

Over de auteur

Jan Maarten Doorman is lid van de redactie van *Oud Rhenen* en publiceert veelvuldig over de geschiedenis van Rhenen en omgeving.

Herbegrafenissen op het Militair Ereveld Grebbeberg

Op het Militair Ereveld Grebbeberg liggen op dit moment 821 militairen begraven. Dit zijn niet alleen de ruim 400 gesneuvelden van de Slag om de Grebbeberg maar ook andere militairen uit heel Nederland die het leven lieten gedurende de Tweede Wereldoorlog. De meeste van hen zijn gevallen tijdens de meidagen van 1940.

In 1940 zijn veel gesneuvelde militairen door hun familie op een civiele begraafplaats in hun woon- of geboorteplaats begraven. Zoveel jaar na de Tweede Wereldoorlog beginnen op deze begraafplaatsen de grafrechten te verlopen. De familie van deze militairen krijgt van de Oorlogsgravenstichting de mogelijkheid geboden van een herbegrafenis op het Militair Ereveld Grebbeberg. Met militaire eer wordt de gesneuvelde herbegraven. Bij deze plechtigheid zijn veelal familieleden aanwezig, maar sinds enige tijd ook leerlingen van basisscholen. Het Cuneragilde assisteert bij de plechtigheid

door de kinderen een rondleiding te geven op het Ereveld en de Grebbeberg.

Op donderdag 24 mei 2018 was er de herbegrafenis van twee militairen die op de 10de mei 1940 aan de Maas sneuvelden. Sergeant Pierre Clevis en soldaat Johannes Derks behoorden beide tot het

26^e Regiment Infanterie dat stellingen langs deze rivier verdedigde. De traditie van deze eenheid wordt voortgezet door het huidige Regiment Limburgse Jagers. Dit regiment zorgde voor de draagploeg bij de herbegrafenis.

Op dinsdag 29 mei werd sergeant Jan

Plaquette met namen geallieerde militairen in Elst onthuld

Op het oorlogsgedenkteken in Elst is een plaquette bevestigd met daarop de namen van geallieerde militairen die tijdens de Tweede Wereldoorlog op het grondgebied van Elst

↓ Loco-burgemeester Simone Veldboer onthult de plaquette op de gedenkzuil in Elst.

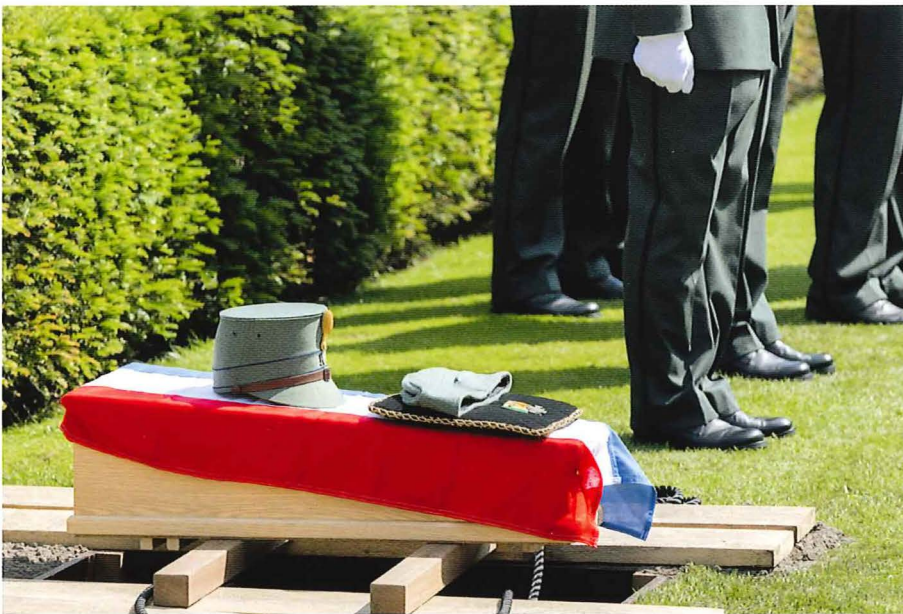
sneuvelden. Voorafgaand aan de dodenherdenking op 4 mei jongstleden werd temidden van de Elster schooljeugd de plaquette met namen door loco-burgemeester Simone Veldboer onthuld.

Het gedenkteken tegenover Het Bestegoed aan de Tabaksweg in Elst kwam in 2015 tot stand op initiatief van de HVOR Werkgroep Elst & Remmerden. Bij de realisatie werd men geïnspireerd door een teruggevonden nooit gerealiseerd ontwerp uit 1949 dat gemaakt was op verzoek van de toenmalige Elster Oranjevereniging. Dit ontwerp was waarschijnlijk afkomstig van ir. J.B. van der Haar die als architect betrokken was bij de wederopbouw van Rhenen na de Tweede Wereldoorlog.

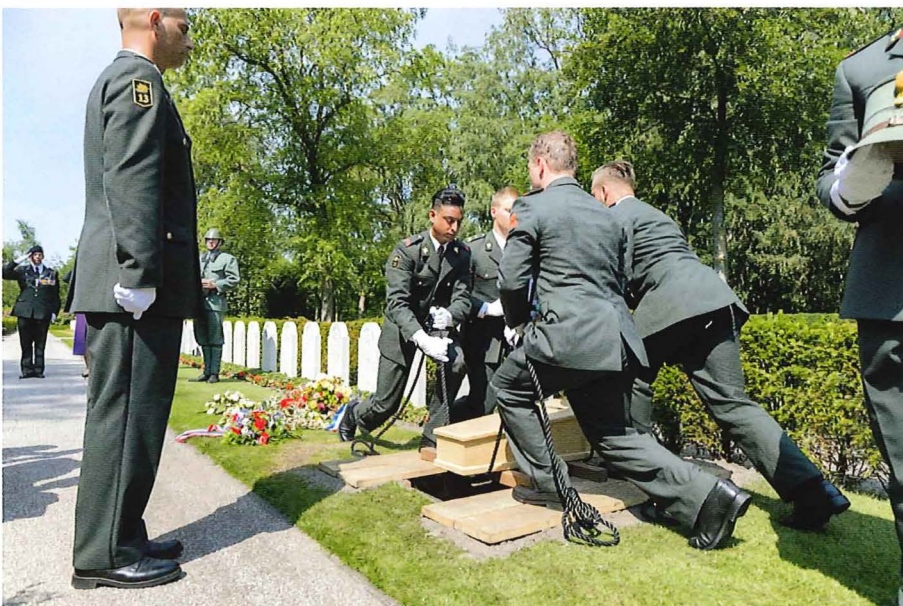
Al in 2015 kwam de mogelijkheid tot plaatsing van namen van oorlogsslachtoffers op het gedenkteken ter sprake. Het noodzakelijke gedegen historisch onderzoek en de financiering van de beoogde plaquettes maakten dat de drie plaquettes gefaseerd worden aangebracht. Op 25 april 2018 is de plaquette van de gesneuvelde geallieerde militairen door Steenhouwerij Pol uit Veenendaal, met financiële steun van het Cuneragilde, op de zuil bevestigd. De plaquette van gesneuvelde Nederlandse militairen en een plaquette van door oorlogshandelingen omgekomen burgers volgen in de loop van het komend jaar.

← De herbegravenis van sergeant Jan Molhoek in aanwezigheid van nabestaanden en Barneveldse schooljeugd.

Molhoek herbegraven. Bij deze plechtigheid waren ruim vijftig kinderen van groep 5 en 6 van de Eben-Haëzer school uit Barneveld aanwezig. Na een rondleiding op het Ereveld door vier gidsen van het Cuneragilde maakten zij deel uit van de ceremonie bij de herbegravenis. Door de bevelvoerend officier werden ze welkom geheten en kregen ze de achtergrond te horen van sergeant Jan Molhoek. In 1940 diende hij bij de Mitrailleurcompagnie van het tweede bataljon van het 17e Regiment Infanterie aan de Zuid-Willemsvaart bij Veghel. Jan Molhoek sneuvelde op 12 mei bij Moergestel toen voertuigen van zijn eenheid door Duitse jachtvliegtuigen werden beschoten. De kinderen van de basisschool vormden een erehaag naar het graf. De hele ceremonie maakte erg veel indruk, vooral toen op het verzoek van de vrouwelijke, militaire dominee gezamenlijk het Onze Vader werd gebeden. Jan Molhoek was verloofd toen hij sneuvelde. Zijn broer is later met zijn verloofde getrouwd. Hun eerste zoon is vernoemd naar zijn gesneuvelde oom. Neef Jan was aanwezig en ontving van de bevelvoerend officier de Nederlandse vlag en de originele keppe. De aanwezigheid van de kinderen werd door de nabestaanden zeer op prijs gesteld. → **Ton Dijkstra**

Ton Dijkstra is lid van de HVOR Werkgroep Elst & Remmerden en penningmeester van het Cuneragilde.

Colofon

Oud Rhenen

Cultuurhistorisch tijdschrift voor Rhenen, Achterberg en Elst

verschijnt driemaal per jaar
jaargang 37 · nummer 2 · zomer 2018

Oud Rhenen. *Cultuurhistorisch tijdschrift voor Rhenen, Achterberg en Elst* is een uitgave van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken (HVOR). Naast verenigingsblad voor de leden van de HVOR is dit blad bedoeld voor iedereen die zich interesseert voor de geschiedenis en cultuurhistorie van Rhenen, Achterberg en Elst. **Oud Rhenen** laat de lezer door middel van artikelen, korte bijdragen en signalementen kennismaken met de rijke en gevarieerde cultuurgeschiedenis van de eigen woon- en leefomgeving.

Redactie-adres

Redactie Oud Rhenen
p/a De Commanderie
Kerkstraat 3
3911 LD Rhenen
info@oudrhenen.nl
www.oudrhenen.nl

Redactie

Jan Maarten Doorman, Toine Maas, Nees van den Oosterkamp

Aan dit nummer werkten mee

Familie Baars, Jos van Beurden, Toon Blokland, Martijn Boosten, Henk Deys, Ton Dijkstra, Kees Floor, Berry Geerligts, Evelijn Hillebrand, Bert Huiskes, Ad de Jong, Peter Kühl, Kristel Lens, Nico Mol, Bert Rietberg, Peter Snellen, Frits Spee, Pim Strous, Rie Terlouw, Just Vlak, Ellen Vlak-Derksen, Jan Vredenberg sr., Jan Vredenberg jr., Maïke Woldring

Realisatie en ondersteuning

Stichting Publicaties Oud Rhenen (SPOR)

Opmaak

Judith Jansen-Bakkeren, naar een ontwerp van Frederike Bouten, Utrecht

Lithografie

Van Vliet:dtp, Nieuwegein

Druk

Drukkerij Ten Brink, Meppel

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen, veeleenvoudigd of openbaar gemaakt in welke vorm dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISSN 1384-3338

© 2018 - de auteurs p/a HVOR, Rhenen

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken

Lidmaatschap

Bij lidmaatschap van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken ontvangt u jaarlijks tenminste drie nummers van **Oud Rhenen** en wordt u uitgenodigd deel te nemen aan de activiteiten van de vereniging.

Aanmelding, adreswijziging en opzegging bij de ledenadministratie via info@oudrhenen.nl. Het lidmaatschap loopt voor opnieuw een jaar door tenzij u voor 1 november schriftelijk opzegt.

De contributie bedraagt € 23,50 per jaar, na ontvangst van een nota over te maken op NL701NGB0001211163 t.n.v. Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen. Buitenlandse leden betalen een toeslag vanwege de hogere verzendkosten.

Bestuur

Willem van Ommeren, voorzitter
Gerrit van Nieuwenhuizen, secretaris
Paul Santing, penningmeester
Toon Blokland
Lex Mulder
Anton de Ridder
Anne Uiterwijk
Kees Waiboer

Erevoorzitter: Henk Deys

Ereleden: Pim Strous, Henk Gieszen

Secretariaat

Gerrit van Nieuwenhuizen, Rozenlaan 72, 3911 DX Rhenen, tel: 0317 · 614273, info@oudrhenen.nl

Ledenadministratie

Anne Uiterwijk, tel: 06 · 10225796, info@oudrhenen.nl

Werkgroepen

Werkgroep Achterberg

coördinator Anton de Ridder, tel: 0317 · 616504

Werkgroep Elst en Remmerden

coördinator Toon Blokland, tel: 0318 · 472748

Werkgroep Archeologie

coördinator Ton van Drunen, tel: 0317 · 617038

Werkgroep Foto en Film

coördinator Bartho Kobus, tel: 0317 · 617500

Werkgroep Genealogie

coördinator Ad de Jong, tel: 0342 · 471039

Werkgroep PR en Communicatie

coördinator Anne Uiterwijk, tel: 06 · 10225796

Werkgroep Virtueel Rhenen

coördinator Henny Boor, tel: 0317 · 614958

Digitale Beeldbank

coördinator Piet Hovestad, tel: 06 · 26468773

Dinsdagochtend Sociëteit

coördinator Kobus van Ingen, tel: 0488 · 441741

Illustratie- verantwoording

- Wikimedia Commons · 2
- Atlas van Stolk, Rotterdam · 3
- Rijksmuseum, Amsterdam · 4
- St. Nikolaus-Hospital/Cusanusstift, Bernkastel-Kues, foto: Erich Gutberlet · 5
- Het Utrechts Archief, Utrecht · 6 boven
- Koninklijke Bibliotheek, Den Haag · 6 onder
- Het Utrechts Archief, Utrecht · 7 links
- Wikimedia Commons · 7 rechts
- Het Utrechts Archief, Utrecht · 8
- Wikimedia Commons · 10 links
- Het Utrechts Archief, Utrecht · 10 rechts
- Het Utrechts Archief, Utrecht · 11
- Nationaal Archief, Den Haag · 12
- Overgenomen uit: M. Boosten, P. Jansen en I. Borkent, *Beplantingen op verdedigingswerken*, Utrecht (2012), p. 47 · 13 boven
- Collectie Beeldbank Grebbeberg.nl · 13 onder
- Museum Het Rondeel, Rhenen · 14-15
- Your Captain Luchtfotografie · 14 onder
- Bert Rietberg, Stichting Grebbelinie · 16 links
- Angeliek de Jonge, Utrecht · 16 rechts
- Het Utrechts Archief, Utrecht · 17
- Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht, Wijk bij Duurstede · 18
- Het Utrechts Archief, Utrecht · 19
- Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht, Wijk bij Duurstede · 20
- Het Utrechts Archief, Utrecht · 21 boven
- Collectie familie De Blocq van Kuffelen, Engeland · 21 onder
- Arti et Amicitiae, Amsterdam · 22
- Berry Geerligts, Rhenen · 23
- Het Utrechts Archief, Utrecht · 24 boven
- Streekmuseum Krimpenerwaard, Krimpen aan den IJssel · 24-25
- Collectie Henk Deys, Rhenen · 25
- Rijksmuseum, Amsterdam · 26
- Gelders Archief, Arnhem · 27 boven en onder
- Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht, Wijk bij Duurstede · 28
- <https://beeldbank.rws.nl>, Rijkswaterstaat/Jasja Vliegt · 29
- Museum Het Rondeel, Rhenen · 30-31
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort · 31
- <https://beeldbank.rws.nl>, Rijkswaterstaat, Ruimte voor de rivier/Martin van Lokven · 32
- Collectie HVOR Werkgroep Elst en Remmerden, Elst · 33
- Archief Piet Terlouw, Rhenen · 34, 35 boven
- Kristel Lens, Wageningen · 35 onder
- Collectie Henk Deys, Rhenen · 36-37
- Peter Kühl, Grebbekrant.nl, Rhenen · omslag, 38-39
- Gemäldegalerie der Staatlichen Museen, Berlijn · 40-41
- Collectie HVOR, schenking Joop Baars, Rhenen · 42-45
- Ministerie van Defensie, Den Haag · 46 boven, 47
- Collectie HVOR Werkgroep Elst en Remmerden, Elst · 46 onder

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Mochten personen of instanties desondanks van mening zijn dat rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunnen zij contact opnemen met de uitgever.

RESIDENCE

RHENEN

RESTAURANT
DE KOTISSEKIE

BRUILOFT

TRAINING

VERGADERING

CONDOLEANCE

PERSONEELS
FEEST

LUNCH &
DINER

CONFERENTIE

EVENEMENT

MANIFESTATIE

HIGH TEA

SEMINAR

JUBILEUM

PRESENTATIE

RECEPTIE

WWW.RESIDENCERHENEN.NL | 0318-542 888 | INFO@RESIDENCERHENEN.NL

van Hees Salon

HAIR • BEAUTY • HAARWERK

FACEBOOK

Like onze bedrijfspagina: "Van Heessalon"
• Blijf op de hoogte van de nieuwste producten
• Enjoy onze belevenissen in onze ontwikkeling
• Profiteer van like en win acties

REDKEN
5TH AVENUE NYC

LEERSUM

ma: 13.00 - 18.00 uur
din: 09.00 - 18.00 uur
wo: 09.00 - 18.00 uur
do: 09.00 - 18.00 uur
vrij: 08.30 - 20.30 uur
za: 08.00 - 15.00 uur

Rijksstraatweg 231
3956 CN Leersum
0343 454 056

info@vanheessalon.nl
www.vanheessalon.nl

RHENEN

ma: 13.00 - 18.00 uur
din: 09.00 - 18.30 uur
wo: 09.00 - 18.30 uur
do: 09.00 - 18.30 uur
vrij: 08.30 - 20.30 uur
za: 08.00 - 15.00 uur

Herenstraat 23
3911 JB Rhenen
0317 614 248

Wij denken
niet in cijfers
maar in
loyaliteit

Jaap van Lienden
Adviseur

Familiebedrijvigheid is ons DNA

persoonlijk | gedreven | onderscheidend

FINANCIËEL | BELASTINGEN | PERSONEEL

Van Lienden & Kooistra

vlkadviseurs.nl

Rhenen | Barneveld | Eefde

Tank & Scheur

T&S Exploitatie, Tank en Scheur, exploiteert onbemande tankstations.
Bij deze tankstations kunt u 6 dagen per week 24 uur per dag terecht met
heel aantrekkelijke kortingen.

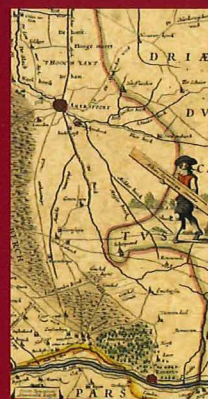
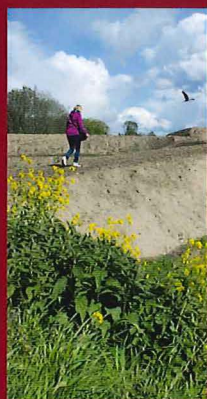
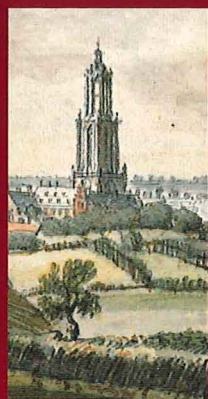
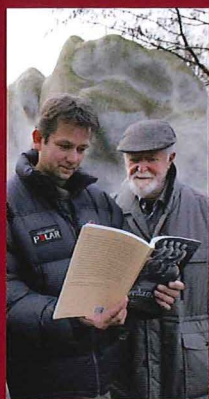
Indien u voor minimaal 20 liter bij ons tankt en uw gegevens achterlaat in
onze brievenbus, maakt u kans op 10 x 50,00 cash per twee maanden.
Dit wordt uitgereikt met een hapje en drankje.

Tevens kunt u ons vinden via onze facebookpagina Tank & Scheur.

Tank & Scheur • Remmerden 2, Rhenen

Tank & Scheur • Deventerweg 80a, Laren (GLD)

T: 0317 612821 • F: 0317 616073 • E: info@tankenscheur.nl • zondag gesloten

Rhenen, Achterberg en Elst, gelegen op de zuidoostelijke punt van de Utrechtse Heuvelrug, vormen samen een uiterst gevarieerd eeuwenoud cultuurlandschap. De Cuneratoren markeert het kleine middeleeuwse stadje Rhenen dat ooit beschermd werd door imposante stadsmuren. Het landelijke Achterberg kijkt uit over het laaggelegen Binnenveld, onderdeel van de Gelderse Vallei, terwijl Elst liggend tegen de helling van de Heuvelrug plaats biedt aan zowel uiterwaarden als bos- en heidegebieden.

Wie goed kijkt ziet een enorme gelaagdheid en variëteit binnen dit door mensenhanden gemaakte cultuurlandschap. De boerderijen, buitenplaatsen, tabaksschuren, kerken en andere bebouwing vormen een in het oog springende historische toevoeging aan het groene landschap van Nederrijn en Heuvelrug. Wat vertelt ons dit over de mensen die dit gemaakt hebben? Wat is het verhaal toen zij hun huizen bouwden en de met kunst overladen Cunerakerk door velen bezocht werd? En wat gebeurde er allemaal toen diezelfde inwoners hun huizen vanwege oorlogs- of natuurgeweld moesten verlaten? Deze en talloze andere vragen over wat onze voorouders hebben meegemaakt, zijn interessant om te bestuderen. Kennis van hun verleden en inzicht in onze eigen cultuurhistorie zijn van groot belang als we de rijkdom en variatie van onze eigen woon- en leefomgeving willen begrijpen en hier zorgvuldig mee willen omgaan.

Oud Rhenen is bedoeld voor iedereen die zich interesseert voor de geschiedenis en cultuurhistorie van Rhenen, Achterberg en Elst. Rijk geïllustreerde artikelen, korte bijdragen en signalementen geven een gevarieerd beeld van de boeiende cultuurgeschiedenis van onze eigen woonplaats.

OPGERICHT 5 OKTOBER 1907

ONDERSCHIEDEN MET DE KONINKLIJKE EREPENNING